|| ವೇದಮಂತ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಶಿರೋಮಣಿಃ ||

गु.कि.
१

नमो गणेशाय॥ ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते। अखंडानंदबोधाय पूर्णाय परमात्मने। विनापि धर्मिनिरूपणां भव
सेव धर्मनिरूपणां। न द्धर्मत्वेन निरूपणात् तन्निरूपणाधीनमिति चेत्॥ तद्धर्मितयापि निरूपणात् तन्निरूपणाधीनमेव। निरूपितानि च
गुणात् द्विशेषवत्तया द्रव्याणीत्यत आह। यदेति। आत्मनो द्रव्यविशेषस्य निःश्रेयसकारणीभूततत्त्वज्ञानविषयतया प्रथमं द्रव्यस्यैव जि
ज्ञासितत्वादिति॥ साधर्म्यवैधर्म्ययोर्निरूपणे हेतुत्वासम्भवादाह। प्रकार इति। तथा च साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकं निरूपणमिति भावः। ज्ञान
ज्ञापने गुणशब्देन स्वादिमत्त्वं तथा च रूपादिपदसमभिव्याहारात् संस्कारस्योद्भूतत्वात् गुणशब्दो गुणत्वेन ज्ञातस्यैवोपस्थापयति न च गुणा
त्वेनोपस्थिते गुणत्वविधानमसंगतं॥ स्वरूपेणात्तद्व्यत्वे लक्षेपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वस्यालाभात् तादृशशब्दश्वानुमानांग
त्वादिति। प्रकाशे। उद्देश्यपतितुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोर्विसर्थः। मत्त्वेनैतेन सर्वैतेन न उक्तं वेदितव्यमिसनेन न संबध्यते गुणत्वाभि
संबंधादिसत्त्वाभिसंबंधपदं समवायसंबंधेन गुणत्वस्य हेतुत्वबोधनाय। अन्यथा धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्येपि अनतिप्रयोजनकं गुण०
त्वात् समवायस्यापिका लं दिसाधारणात् संबंधविशेषेणैव हेतुतापावाच्यत्वात्। प्रकाशे यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपविशिष्टसिद्धं गु १
णपदप्रवृत्तिनिमित्ततया अनुगतत्वेनेति आत्मसमवेतत्वे अतीन्द्रियमात्रावृत्तित्वे च सतीति पूरणीयं। तेनात्मत्वमनस्त्वादौ न व्यभि

चारः।सत्ताव्याप्यं।सत्तासमानाधिकरणासंसर्गाभावप्रतियोगि।मूले सामान्यवान् कार्य्यानाश्रय इति चेति चेन सामान्यवान् गुण इ
तिसमुच्चीयते।प्रकाशे स्पर्शरहितत्वमिति।द्रव्याभिन्नत्वकार्य्यानाश्रयत्वयोरप्युपलक्षकं।अत एवानुपदं सामान्यवत्त्वे सतीति वक्ष्य
ति।चक्षुरिति।प्रभादिवारणाय गुणेति।योग्यायोग्यसमवेतत्वपर।तेषां शुक्लपीतादिव्यक्तीनामेकैकत्वात् चक्षुरादीनां च नीरूपत्वा
द्दोषः।संयोगत्वादिवारणाय मात्रेति।अणुकवत्तपरमाणोरप्यनभ्युपगमे तु यावद्ग्रहणायोग्यगुणो विशेषगुण इति व्याख्येयं।दे
वाश्चक्षुर्मात्रग्रहीतोपि मांसिसिद्धिकद्रव्यत्वव्यक्तिविशेषो वीद्रियग्रहणायोग्यः।।वस्तुतस्तु गुणत्वमधुरत्वसंयोगत्वसमवायत्वादिव
द्ग्पत्वादयोप्यवह्वेयाधयएव।।तथात्वाव्यक्ततत्रानुयोगितावच्छेदकत्वात्।।कर्मेति।।सिद्धो क्रियमाणया।कर्मव्याहतत्वात्तो साध्याया मि
त्यर्थः।।अमत्वे।अमत्वविशिष्ट।सामान्याघमत्वविशिष्टभावत्वं जातिनियतं भवेदेवेत्यत आह।।यद्वेति।।मूले रसत्वतत्वरत्नतव्या
प्यजातिविशेषः।उपदेशेति।उपदेशाधीनवाक्यार्थज्ञानसापेक्षेण सर्थः।शब्दस्पर्शद्विय सहकारित्वासंभवात्।वाक्यार्थज्ञानमत्राव
श्यापेक्षणीयत्वाच्च।रूपप्रभाविशेषवान्न मणिः।प्रमाणादिपदवाच्यद्रव्युपदेशापेक्षेति तु युक्तं।प्रकाशे।सामान्यनियतेः
सामान्यनियतत्वेन ग्रहीतः।सामान्यनियततां+ग्रहणमेवाव्ययव्यतिरेकवलाज्जातिविशेषस्य प्रत्यक्षसहकारि।तद्विशिष्टस्यप्र

रागादिपदवाच्यतायहेयंरूपप्रभाविशेष+

गु॰ शि॰ ।सामान्यव्याप्यत्वेन गृहीतं तस्योपाधेः सामान्यव्याप्यत्वं तदा न गृहीतमत आह नवेति। गृहीतायां च ज्ञातौ न व्याप्यत्वमपि पश्चा
२ न्तरीष्यत इति भावः। न दिङ्हायीत्यादि दिङ्दिग्यं इन्द्रियजन्यज्ञानगुणत्वे गुणत्वविशिष्टस्य गुणस्य रूपवाच्यत्वे गुणत्वं तु प्रत्यक्षसिद्धमिति भा
वः। पूर्वोक्तपक्षस्यैवोपसंहारोऽयं अतो यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति॥ उपदेशेनवेति सह अतीतवेत्यपि द्रष्टव्यं। मतभेदेन चैतन
ता। अतिप्रसंजकत्वान्तु त्यमायत यात्रूपाम्यत्वादिविशेषितेन जात्यंतरसिद्धापादकत्वात्। संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति सूत्रे॥
तत्रानपेक्षत्वं स्वाधिकरणकालवृत्तिसाधिकरणकृणोत्पत्तिकभावानपेक्षत्वं॥ एवं केचानपेक्षकारणत्वं संयोगविभागयोरतिप्रसक्तं
मतो द्रव्यमप्युपात्तं॥ यद्यप्यंगुलीकर्मजनितशाखांगुलीसंयोगस्य हस्तशाखासंयोगस्य समानकालोत्पत्तिकेणांगुलीकर्मजनितशाखां
गुलीविभागं च प्रत्यनपेक्षकारणत्वं तथापि त्वयश्चाद्राव्यनपेक्षत्वजन्यविभागाधीनसंयोगजनकजातीयत्वं विवक्षितं॥ अंगुलीतरु
संयोगजन्यहस्ततरुसंयोगानुकूलो हस्तपूर्वदेशविभागोनांगुलीतरुसंयोगजन्य इति नातिप्रसंगः॥ संयोगविभागोभयासमवायि राम॰
कारणतावच्छेदकत्वमवत्वं। संयोगजनकविभागासमवायीकारणजातीयत्वं वा। अनपेक्षकारणत्वं स्यासमवायित्वं तन्निरपेक्ष २
कारणत्वरूपस्यासमवायिकारणत्वपर्यवसानात्॥ संयोगस्तु विभागस्य निमित्तेनासमवायीति मतभेदेन व्यक्तं॥ प्रतिबंधकरूपं

प्रयोज्य

संयोगापनयनेन अन्यथासिद्धो विभागो नोत्तरसंयोगजनक इत्यपि द्वितीयवार्त्तिकादौ॥ संयोगस्य विभागासमवायिकारणा
ताऽपगमे तु प्रयोजकाभावात् पूर्वसंयोगविभागोऽपि असमवायिकारणजातीयत्वं वक्तव्यं॥ स्वजन्यविभागनाशकसंयोगासम
वायिकारणावृत्तिसत्ताव्याप्यधर्मसमवायित्वं वा नत्वा। चलस्वावयविनि अवयवानां निश्चलत्वाभावादवयविनि कर्मोत्पादे या
वदवयवकर्मोत्पत्तिर्नियतेति वैशेषिकवक्ष्याः यावदवयवकर्म नियतमपि स्यात्॥ वक्ष्यति च भाष्यकारो विभागग्रंथे अन्ये तु कर्मोत्प
त्त्यनन्तरं तद्वारकत्वेन तो कर्मादयमयोत्सर्गिकं द्व्यणुकादेरनष्टत्वात् कपालादौ विद्यमाने न कर्मणा प्रतिबंधाभावात्तत्र कर्मानुत्पादे पि
स्वसामग्रीबलाज्जायमानस्य घटादिकर्मणो वारयितुमशक्यत्वादिति तु नैयायिकाः। मतत्रयेपि क्वचिद्जनितसंयोगस्यापि
विनाशः॥ अवयविक्रियायाः स्वसमानकालोत्पत्त्यावयवक्रियादिक्रमेणोत्तरसंयोगजननयोग्यकाल एवाश्रयविनाशादिति मम
तद्वयवावयविविनाशसामग्रीकाले जातस्यावयविकर्मणोऽजनितविभागसंयोगस्य तत्सर्वकालोत्पत्त्रस्यवाजनितसंयोगस्य वि
नाशो विनश्यद्रव्ये पि समवायिनि कार्योत्पत्तेरविरोधात्। आश्रयनाशजन्यध्वंसपरत्वादिनाशकत्वादयत एव भाष्यकारेणाभि
धीयमानत्वं जातीयेति। संयोगविभागपदयोर्विशेषपरतया संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वे विभा

गु॰कि॰ गाजन्यविभागासमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वमिति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्यपि कश्चित् ॥ एवं कर्मणो द्विक्षणावस्थायि
३ त्वं सुखादिवच्चतुःक्षणावस्थायित्वं तु प्रसिद्धं । आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकस्य पंचक्षणावस्थायित्वं । केचित्तु यथा
पितद्यथा कर्मादिक्रमेण शरीरपूर्वसंयोगनाशः शाखायां कर्मेत्येकः कालः शाखाकर्मणा शाखाकाशविभागः शरीरकर्मणा च श
रीरशाखासंयोगः । तयोर्विभागस्तु तदानीं नोत्पद्यते संयोगविरहात् । असंयुक्तयोर्विभागजननेऽतिप्रसंगात् । अथ शाखाकाशयो
र्विभागात्तयोः संयोगनाशः शाखाकर्मणा च शाखाशरीरविभागः । यथा च कर्मणः स्वोत्तरभाविसंयोगापेक्षत्वेपि न क्षतिस्तथोक्तमेव
त्वात् । ततः शाखाशरीरयोः संयोगनाशः तदानीं च शाखायां नोत्तरसंयोगः शरीरात्मकपूर्वदेशसंयोगेन प्रतिबंधात् । अन्य
था युगपदेव परमाणोः सर्वापरदेशवर्तित्वप्रसंगात् । पूर्वोत्पन्नस्तु विभागो न तन्नाशकः तदनधिकरणवृत्तित्वात् । अन्यथा
प्रदीपकर्मजनितविभागवतो विनापि कर्मादिक्रममाकाशादिसंयोगनाशप्रसंगात् । ततः शाखायामुत्तरसंयोगस्ततः कर्मनाश राम॰
इति । एवं पाणिपूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नस्य तस्य षट्क्षणावस्थायित्वं । पाणिकर्मानंतरोत्पन्नशरीरकर्मणा पाणिशाखासंयो ३
गेन वा शरीरशाखासंयोगजनने क्षणविलंबात्तथांगुल्याः पूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नस्य सप्तक्षणावस्थायित्वं । एवं त

द्रव्यपदवत्द्रव्यवादीनां पूर्वसंयोगनाशकाले उत्पन्नस्य तस्याधिकाधिकक्षणावस्थायित्वं द्रव्यं परं परासमवायित्वं तेन संयोगा
स्परं परासमवेतनिष्ठसंयोगोत्पादस्य कर्मणोऽव्याप्यवृत्तित्वस्य वाभ्युपगमे उदाहृतस्थले क्षणाष्टकमात्रं पंचक्षणमात्रं वा वस्था
यित्वं प्रमाणेन द्वव्यद्वैतेन द्व्यणुकाद्यसावयवविपर्यस्तं च युगपदेव कर्मोत्पादात्। संयोगेन च विभागो व्याख्यातः। स मक्षणाव
स्थायित्वं तु मतभेदेन कारणमात्रविभागजविभागस्थले उपदर्शितं नाव च शाखाशरीरविभागकाले मन्नंतरेणा संयोग
स्य। एवं पूर्वपूर्वमूर्तविभागकाले उत्तरोत्तरसंयोगस्योत्पादेऽधिकाधिककालावस्थायित्वमिति वदंति स्वोत्पत्त्युत्तरोत्ति। स्वोत्तरत्वं
स्वध्वंसावच्छिन्नत्वं न च द्व्यणुकमपि स्वध्वंसावच्छिन्नकालभाविसापेक्षसंयोगजनकम् अतः उत्पन्नं इति। तथा च स्वाधिकरणकालोत्तर
भाविभावाजन्यो यः स्वजन्मः संयोगस्तदुत्कृष्टविभागजनकजातीयत्वमस्यार्थः। अतो गगनादिनिष्ठसंयोगजनकत्वाद्य
थ्या द्वादिद्रव्यनिष्ठसंयोगजनककर्मणि तेनाव्याप्तिः। न वा पूर्वोपदर्शितशाखायां लीसंयोगव्याप्तिः। द्रव्यत्व स्वजन्यविभा
गाधीनसंयोगजनयत उदीच्यं किंचित् द्रव्यपदवसंयोगे कचित् कर्मापेक्षता। अविरुद्धयत्कार्यत्वकार्यत्व। विरुद्धकार्यकारित्वाभावो
वा। आद्यं एकजातीयेति। एकजातीयत्वं अवांतरैकजातिमत्त्वा। एकजातिमत्त्वमात्रं वा। आद्ये व्यभिचारादि॥ अत्ये मन्नये ति। एके

ग॰शि॰ तिः। रूपत्वादिनैव तादृशत्वोपपत्तेः द्वितीयं दूषयति। अपि चेति। प्रागभिप्रेतमपि विकल्पं दूषणांतरमभिधातुमाह। किंचेति। कर्मसा
४ धारणीति। कर्मणां संस्कारस्य जननात्। उत्पादविनाशादि। अत्रेदं चिंत्यं। अनुगतकार्यस्यानुगतकारणानियम्यत्वादनुगतकारणता
वच्छेदकं कल्प्यमानं असति बाधके जातिरूपं सिध्यति। न च प्रकृते तादृशं कार्यमस्ति यदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं गु
णत्वं जातिरूपं भवेत्। कार्यतानवच्छेदकेनापि येन केनापि रूपेण कार्याणामनुगतीकृतस्य तज्जनकत्वात्। यथा कथंचिद्रूपेणानुगत
भावजनकत्वानामवच्छेदकत्वेन जातिकल्पनेऽनंतकोटिजातिकल्पनाप्रसंगोऽमानाभावश्चेति। केचित्तु गुणपदशक्यतावच्छेदक
त्वेन गुणत्वसिद्धिमाहुः। तत्र वाच्यानां हि तत्तद्धर्मविशिष्टानामर्थानां बोधकतां विना तत्र हि शक्तिमनुपपद्यते इति कल्प्यमानायामस
ति बाधके शक्तिः सिध्यति। न चेह गुणत्वातिरिक्तविशिष्टबोधकत्वं वा प्रतीतप्रकारांतरेणासिद्धापात्। शक्त्यवच्छेदकत्वेन जातेः कल्पने तु क्षित्या
दिपदशक्यतावच्छेदकत्वेनापि जातयः कल्प्येरन्। एवं हरिपदादिशक्यतावच्छेदकत्वेन चंद्रादौ। तथा सति चंद्रत्वादिना प्रतीतिर्न स्या राम॰
दिति चेन्न। इहापि रूपत्वादिना सामान्यादिति समानो। अपि च लौकिकानां गुणव्यवहारोऽतिप्रसक्तो बलादावप्रसक्तश्च परत्वादौ ४
। तांत्रिकाणां स्वस्वपरिभाषयोपपद्यमानो न जातिसाधकोऽन वा गुणत्वरूपः केषांचित्परत्वादौ संख्यायां चाद्धेऽसत्वात् केषांचि

त्कर्मरापपि सत्वाच्चेति। यद्वेत्यादि। यद्यपि समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तथापि
तादृशाकारणत्वयोरभावद्वयसमानाधिकरणकारणत्वं प्रागुक्तं इह तु तयोरन्यतरासमानाधिकरणत्वमिति भेदः। असमवायि
कारणत्वमित्यत्रासमवायित्वमविवक्षितं कारणतान्तरसाधारण्याकारणत्वस्यैवजातसंख्यवस्थापकत्वात्। अन्यथातो प्रतिपदंस
मवायिकारणत्वातिरिक्तकारणत्वेनेन द्रव्यगुणसाधारणी जातिः सिध्येत्। विभागेति। पूर्वजातीयसंयोगो विपमेन विभागपूर्वक
त्वेनकर्मजन्यतावच्छेदकजातिमानलभ्यते संयोगजसंयोगस्य विनापि विभागं कैश्चिदुक्तत्वेनेः। असाधारणकारणत्वं च समवायिक
कारणत्वरूपं पुनरसाधारणत्वं द्रव्यस्य संयोगत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वादुपेक्षितं फलितार्थमाह। पदार्थत्वेति। द्रव्यवृत्ति
यो द्रव्यमात्रवृत्तिर्यः। एकैकद्रव्यवृत्तित्वेनभिन्नकालीनद्रव्यद्वयावृत्तित्वेन। द्रव्यत्वसमव्याप्यतावच्छेदकविभाजकोपाधिमत्त्वं
मूलस्वारस्यसिद्धं गौरवादुपेक्ष्याह द्रव्यत्वेति। द्रव्यत्वपदं द्रव्यत्वत्वपरं तादात्म्येन द्रव्यस्यैव वा व्याप्यत्वमभिप्रेतं सत्तासाक्षाद्व्या
प्यातिप्रसक्तापरं विच्छित्तिहेतिः। समवायः समवायसंबंधेनधर्मवत्त्वबोधनायज्ञातौ तिमत्त्वेद्रव्यलक्षणेति द्रव्यमात्रवृत्तिधर्मविरहे
णोसार्थः। तस्मिन्निति द्रव्यत्वव्याप्यसत्त्वे द्रव्यत्वस्याप्यवच्छेदकत्वादित्यर्थः। जातिसंकरेति द्रव्यत्वस्य गुणत्वव्याप्यत्वे रूपत्वादिवद्गुणविभाज

गु॰शि॰ कत्वं स्यात्गुणत्वस्य च द्रव्यत्वे पृथिवीत्वादेर्वद्रव्यविभाजकत्वं स्यात् मिथो व्यभिचारित्वेनुसंकारद्गुत्यर्थः प्रकारो निर्मोक्षे तिश्रा
५ श्रयाश्रयिभावापन्नगुणाधाराधारस्तु तेरोन्नरस्तु हेत्वावपि पूर्वपूर्वनिवृत्तिसंभवेन कनिष्ठात्मा शेषविशेषगुणोच्छेदापत्तावपि स
र्वेमुक्तिर्न स्यात् कार्यधारा तु हेतोर्न विभिन्नो भूताद्येकगुणादृष्टानुत्पत्तेरात्मचैतन्यकत्वात् गुणेषु ज्ञानगुणेषु ज्ञातित्वापत्तेरिति जा
त्यसमवेतनित्यस्य जातित्वनियमादित्यर्थः। मूले सत्तेत्वेति। समानदेशत्वं समानकालीनद्रव्यान्तरसमवायिसमवेतत्वं प्रका
शेऽप्येतत्त्वेतावितीसमवायेन तथात्वस्त्वनापतेर्न संयोगेन तत्समानदेशे तेजसि तत्तेवान व्यभिचारः। एतेन दिक्तिभेदद्योतनाय पृथ केइति
पूरणीयं। ह्रादीन्तेऽपि वाभाष्येव्याविर्वाचा पृथावृष्टेनिष्क्रियत्वं चेति। मूलानुपपत्तिर्विभुनो वक्तव्ये पितदिति प्रसक्तेरुद्भावनानर्हत्वा
त्। क्रियायां प्रतीतिरिति क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकाभाववृत्तित्वे सत्यन्यधर्मसमवायित्वमित्यर्थः। निष्क्रियत्वेन ष्टाव पृथक् द्र
व्यवृत्तिद्रव्यत्वादिवारणाय विशेषणद्वयं क्रमेणेति। अभिप्रेतं भाष्यकृता। एवमगुणवत्त्वमपि गुणवद्वृत्तिनित्यधर्मसमवायित्वविव
क्षणीयं। नन्वित्यादिविवक्षितार्थस्य गुणाभावसंबन्धस्य लाभेन तत्पुरुषात् नञ्समासात् पर्युदासेति। उपलक्षणं चैतत्। रा॰म॰
प्रसज्यनञ्व हुव्रीहिणा गुणाभावस्यवत्वमित्यादिद्रष्टव्यं। रूपंपदीति। अवयवित्वमिह द्रव्यसमवायिमात्रसमवेतत्वं। रूपंपदिरूप ५

वत्त्वं स्यात्तद्द्रव्यं स्यात् यदि च द्रव्यं स्यात्तदा घटे वृत्तिर्न स्यादिति तु स्वार्थः। मूले समवायीति समवायिकारणमाह वृत्तिनिरूपवृत्तिजातिमत्त्व
मर्थः। ननु कार्य्ये द्रव्ये रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वस्थितिस्थापकानां कारणगुणाधीनानां संभवेपि द्रव्यांतरकर्मा
धीनयोः संयोगविभागयोर्नासंभवइत्यत आह। न चेति। निर्गुणाइत्यधिकरणे। गुणाश्चतुर्दश संख्यापरिमाणपरमित्वयि केचि
त्। मूर्त्तिनं व्यभिचरंतीत्यस्य संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यमूर्त्तिव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः। मूर्त्तिविरो
धिन इत्यस्य च संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यमूर्त्ताभावव्याप्यतावच्छेदकजातिमत्त्वं। मूर्त्ताभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाण
वृत्तिजातिमत्त्व इत्यर्थः। परममहत्त्वत्वजातेरनुपगमे च मूर्त्ताभावव्याप्यतावच्छेदकजातिमत्त्व इत्यर्थो भाष्यसंदर्भो विरुद्धः। प्रका
रो मूर्त्तवृत्तित्तेति मूर्त्ताभाववृत्तितेत्यर्थः। गुणत्वव्याप्येति गुणवृत्तीत्यर्थः। मूर्त्तीतिमूर्त्तिविरोधित्वं मूर्त्तिसामानाधिकरण्याभावः। स्थ
तिहेतुत्वं। स्थितिहेतुतावच्छेदिकाजातिः द्रव्यत्वावच्छिन्नेति पूर्ववद् गुणत्वव्याप्यत्वे। गुणत्वं न वृत्तित्वं गुणानिष्ठसंसर्गाभाव
प्रतियोगित्वमिति यावत्। जातिपदं च समवायेन तादृशधर्मवत्त्वलाभाय। एवमेवोत्तरत्र यथास्थानं बोध्यं। स्वाश्रयेति। आसंना
भावः प्रतियोगसमानाधिकरणः। आश्रयनाशाभावश्च प्रतियोगिवृत्तिर्बोध्यं। तेन संयोगादेरसंताभावस्य केवलान्वयित्वेपि नाव्याप्तिः।

गु॰ शि॰ ६ न वा एकोनद्वावितिप्रतीतिबलाद्द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणहृत्पादावृत्तिव्याप्तिः एवमेवो
न्नेत्रेपि। द्वित्वाद्यभावस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावव्यापकत्वेपि स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणासत्ताभावप्रतियोगि
त्वसामान्याभावरूपतद्व्यापकत्वं नास्तीति नासंभवः। स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यमात्रेणैव सामंजस्ये
गुरुतरात्मोयेयेतादृशाभावप्रतियोगिनः तत्तद्व्यक्तित्वसमुदायस्यानुगतस्याभावात्। घटादिव्यावर्त्तनाय गुणायदं। अन्योन्याभा
वेत्येव पाठस्तु। अन्योन्याभावपदं स्वाश्रयान्योन्याभावपरं। एवमुत्तरत्रापि। एकत्वाव्याप्यत्वं। स्वव्यापकयावदेकत्वकत्वं प्रतियोग्यस
मानाधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगियावदेकत्वकत्वं। एकत्वत्वव्यापकतादृशाभावप्रतियोगिताकत्वमिति
यावत्। प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणैकत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणगुणत्वेन युक्तं। एकत्वेतिवैयर्थ्यात्। अ
द्वैत्ताविति। तादृशगुणत्वाभिधाने तु नायं दोषः। स्वाश्रयेति। स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसामानाधि रामः
करणपमित्यर्थः द्वित्वादीनां स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यगुणत्वाद्यभावसमानाधिकरणत्वात् व्याप्यत्वावच्छिन्नेति। मेयत्वद्रव्यत्वादे ६
रपि तादृशाभावसमानाधिकरणत्वान्नियमांशोपादानं। द्वित्वादौ तु द्रव्यमात्रस्यैव तदाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्याप्यधर्मवत्वा

ऽतिप्रसंगः ॥ यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन च न व्याप्यपदवैयर्थ्यं वैयधिकरण्यानधिकरणत्वमिति पाठे तु स्वाश्रयनिष्ठोऽन्योन्याभा-
वो व्याप्यवाच्योऽर्थात् तत्स्वस्य बोध्यं। तथा च स्वाश्रये योऽन्योन्याभावस्तद्भिन्नं यदनधिकरणं तत्प्रतियोगितावत्तन्नेवृत्तित्वानधिकरणत्वं स्वव्या-
प्यस्य वैयधिकरण्यं तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यं तदनधिकरणत्वं तत्सामान्याभाववत्त्वमिति लक्षणद्वयेनासमर्थ्यः। अत्र चे-
कत्वादेरपि स्वव्याप्यपरिमाणादेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्याभावस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य च उत्पत्तिकालावच्छेदेनाधिकरणा-
वर्त्तमानत्वान्न प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणतात्वयोर्व्याप्यतायां संयोगादिवारणायमात्रप्रयोजनकोऽनियमांशो नो-
पादेयः। स्वाश्रयेति स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य योऽत्यन्ताभावस्तद्व्याप्यत्वं तदत्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं स्वाश्रयान्यो-
न्याभावासमानाधिकरण्यमिति तु फलितार्थः। स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिगुणत्व-
एकवृत्तित्वतादृशप्रतियोग्यन्यगुणत्वस्वाभावासमानाधिकरणत्वादिकगुणत्वं वाऽनेकवृत्तित्वेऽप्यभावः प्रतियोगिव्यधिकरणा-
द्यात्यः। यथा जलाजलवृत्तिवृत्तेरेकत्वे कपृथक्त्वोभयवृत्ति जातिमत्त्वमनेकवृत्तित्वतादृशजातिभिन्नगुणत्वे चैकवृत्तित्वा। मूले तत्संग-
णावृत्तिभावसाधनं विशेषपदमभिप्रेत्य कारणसाधनत्वे तु कर्मधारयसमासः। प्रकारे पृथिवीति। पृथिवीवृत्तिवृत्तिः सतीयाजल

गु॰ शि॰ ७

वृत्तिवृत्तित्वादितरेसर्थः। जलपृथिवीगुरुत्वयोश्च न मिथो व्यावृत्तजातिमत्त्वं मानाभावात्। निविडत्वादिवारणाय संयोगावृत्तीति। काठि
न्यावयवद्रव्यविभागावृत्तिजलविभागव्यावृत्तेनेश वृविशेषप्रयोजकजातेः तेजोवेगातिशयस्पन्दनिमित्तकद्रवत्वत्वस्य च वारणाय वि
भागवेगाजलद्रवत्वावृत्तीत्यपि वक्तव्यं। अत्र च पाथःपृथिव्योः स्पर्शानां रसानां च मिथो वैलक्षण्यमनुभवबलादेवाभ्युपगन्तव्यं रूपाणामिव न
वैलक्षण्ये प्रमाणाभावादिति मतेनाह भावनेति। विशिष्टान्तं जातिविशेषणं। भावनायां च भावनान्यत्वविरहाद्विशिष्टव्यतिरेकः। जातिपदव
विभाजकोपाधिपरं तेन परत्वापरत्वयोर्दैशिककालिकसाधारणजातिविरहेपि न क्षतिः। पाकजत्वं जलेतरवृत्तित्वे परमाणोरेव द्रवत्व
स्य पाकजत्वात् पाकजन्यतावच्छेदिकैव जातिः न तु तत्तेप्रयोजकतावच्छेदिकापि मानाभावात्। अवयविरूपत्वादिकं जातिविशेषो वा
ऽवयवरूपजन्यतावच्छेदकीभिः सम्बन्धेन। प्रदूयपदार्थं धारणाय गुणेति॥ भावनाभिन्नजन्यैकत्वव्यापकतावच्छेदकं स्पर्शावृत्ति धर्मः सम
वाय्यस्पर्शेत्वसन्निगुरुत्वाजलद्रवत्वान्यगुणत्वव्याप्यत्वभावनोपग्रहाय भिन्नान्तं समवायिविशेषणं परत्वापरत्वयोर्व्युदासाय जन्येति का राम॰ ७
लिकयोर्जन्यद्रवत्वान्यगुणत्वं वा तत्त्वभावनोपग्रहाय भिन्नान्तं समवायिविशेषणं परत्वापरत्वयोर्व्युदासाय जन्येति कालिकयोर्ज
न्यद्रव्यमात्रे दैशिकयोश्च मूर्त्तमात्र एव वृत्तेरुपगमात्। असम्भववारणाय स्पर्शोपग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति॥ भावनान्यवायुवृत्ति वृ

न्नि स्पर्शवृत्तिनिर्धर्मे समवायस्यान्यस्येव सतितादृशगुणत्वस्वा न त्वं भावनास्यत्वं विहाय संस्कारत्वान्येतिवाधर्मे विशेषणात् द्रव्यत्वव्याप्येति
।स्वाश्रयसमानाधिकरणो यो द्रव्यविभाजकोपाधिस्तदवच्छिन्नाधावं तीतरणितेभ्यो भेदानाप्रयोजिकाभावन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे
दिको यो गुणत्वव्याप्यजातिस्तत्त्वमित्यर्थः॥ स्वाश्रयसमानाधिकरणाद्रव्यविभाजकोपाध्यभावसमानाधिकरणवृत्तिजातिमद्गुणत्वा
यत्किंचिद्द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकमिति वा फलितार्थः घटादिवारणाय गुणेति। व्याप्यसमनियतेत्यात्मत्वसमव्याप्तत्वा
वच्छेदके। आत्मत्वावच्छिन्नेषु सर्वेषु आत्मेतरभेदप्रयोजकत्वाभावात् आत्मत्वसमव्याप्तताव्यवच्छेदकजातिविरहादिति तात्पर्यार्थः। ए
वं रूपाद्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या रक्तत्वमधुरत्वादीनामतादृशत्वात् जलरूपादिव्यावृत्तेनानुगतजातौ मानाभावात् शुक्लत्वमधुरत्वादि
नासंकरप्रसंगान्नीरसस्य निर्गन्धस्य च पार्थिवस्यापत्तेरनाश्च। द्रव्येति। नयनस्पर्शनोभयग्राह्यभिन्नस्य ग्राह्यत्वं तात्पर्यार्थः चक्षुर्मात्रग्राह्यत्व
स्य तेजोविशेषवृत्तेः प्रभात्वस्य वारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणवृत्त्यर्थकं च सरेणुपरिमाणवृत्तिजातेस्त्वग्ग्राह्यत्वेन गुणत्वसाक्षाद्व्याप्या
व्याप्यार्थकं समुदितवाक्यतात्पर्यविषयमर्थमभिधायैकैकपदप्रयोजनमाह। योग्येत्यादिना। अथ विषयत्वेन मानससाक्षात्कार
जनकत्ववाच्यं न चादृष्टविषयतया तज्जनकं किंतु न निमित्ततयेत्यत आह। ईश्वरेति। आत्मसंख्यापरिमाणपार्थक्त्वे मानसे संख्यात्वपरि

।गायोरिति व्याप्तेः। वह्निरिति। रूपत्वादिवारणाय विषयतासाक्षात्कारे त्वलौकिको बोध्यः। अजन्यत्वान्न दृष्या जन्यपदस्य हिंसा
द्वितीयसाक्षात्कारविशेषणात्तेन लौकिकत्वलाभः। आत्मत्ववारणाय गुणत्वव्याप्येति परममहत्त्वजातिपक्षे साक्षाद्व्याप्य
बोध्यं वा वस्तुतो निर्विकल्पकाविषयमानसनिर्विकल्पकत्वलाभः। आत्मत्ववारणाय गुणत्वव्याप्येति परममहत्त्वजातिपक्षे साक्षा
द्व्याप्यत्वं बोध्यं वा वस्तुतो निर्विकल्पकाविषयमानसनिर्विकल्पकविषयजातिमद्गुणत्वं संख्यापरिमाणावृत्तिमानसनिर्विकल्पक
विषयजातिमद्गुणत्वं वा तत्त्वं॥ सार्वत्रिकस्मथानुपपत्त्या वयोगन्धमस्यापि निर्विकल्पकजनकत्वात्तदजन्यत्वेन निर्विकल्पकं विशेष्य
णीयं ज्ञानत्वादेः सविकल्पकमात्रवेद्यतामते निर्विकल्पकत्वमपहाय लौकिकत्वेन मानसं विशेषणीयं। योगिकं वा निर्विकल्पकं वा
ध्यं तत्त्वं तत्तेन रूपप्रकारत्वे सति तन्निष्ठप्रकारकत्वे तेन यद्विधेयं तत्त्वमेवं गुरुत्वं जानामीत्यादिमानसमुदासः ज्ञानकारणचक्षुः
संयुक्तसमवेतसमवायभिन्नत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयुक्तसमवेतसमवायशालिजातिमत्त्वं गुणत्वे ज्ञानकारणमनःसंयुक्त राम॰
समवेतसमवायसंख्यापरिमाणावृत्तिज्ञानकारणमनःसंयुक्तसमवेतसमवायशालिधर्मसमवायित्वं वा। भिन्नत्वं रूपगुणत्ववा ८
दिवारणाय भावः। पाकजेति। पाकं विना जातेः। अपाकजा जन्मवच्च गन्धविनाशे हेतोरनाविर्भावात् पाकविरहे न पाकजतानीपांजन्मानि

विशेषणं॥ उपरंजकंतु तदन्येषां। तेन नित्यवर्गव्युदासः। गुणपदं च कर्मजन्यवेगपरं। उपलक्षकं वेत्यन्यास्थितिस्थापकस्यापि क-
र्मजन्यभावनातिरिक्तसंस्कारपरं वा। एवं च गंधविनाशवत्त्वविशेषणाजन्यकारणं स्वाश्रयस्य समवायिकारणं। स्वाश्रयसमवा-
यीति यावत्। तद्गुणाजन्याः स्वाश्रयसमवेताजन्यत्वे सतीति परिशेषमिति तत्त्वं। अत्र च मध्यपतितपरिमाणादिगुरुत्वातिपरिसत्र
द्रवत्वे ऽपाकजत्वात्त्वपूर्वदत्ता मा चाप्यो यता पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्याजन्यत्वमभिप्रेतं लीलावतीकारस्तु न स्मीभावदृशा पा॥ अत एव पवि-
नि गुरुत्वापकर्षस्य दर्शनात्तदन्यथानुपपत्त्या पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्यापि पाकजत्वमेतु येन॥ अवयवावयविनोरेकत्वाद्याजनि-
तद्वित्वस्य वारणाय मूलेसजातीयेति। सजातीयत्वं च गुणत्वव्याप्यव्याप्यजातिसामान्येन। हे चोत्कर्षापकर्षावेव तादृशे परिजाती। पार्थिवादिद्रवत्वेष्व-
पि द्रवत्वत्वव्याप्याजातिभेदः॥ संयोगजविभागजाभ्यामपि संयोगविभागाभ्यां संयोगविभागयोर्जननादाह। कारणा-
त्वादिवस्तुतः सजातीयेति व्याप्तिके स्वस्वरूपकव्यनपरं न तु विवक्षितमपि तेनागुरुत्वादेनाव्याप्तिः। भावपदोपसंदानं त्वत्र कारणागुणा-
पूर्वकत्वे सति कारणगुणासर्वकत्वस्वनाशोत्रे हित्वादपि तिव्याप्तिः। प्रकाशेऽयोग्यत्वात्। विशेषणतायोग्यत्वात्। परिमाणादौ पा-
कजत्वाभावेन पाकबच्छेदकत्वायोगात्। कारणस्यैकारणाघटितत्वं कारणाकारणाद्रूपं। यथा अत्र तस्य कार्येण विस्तरेमानेन्वयात्।

गु·कि·
९

कारणाद्यसंयोगाभ्यां कारणाद्यविभागाभ्यामिति व्याख्येयं वक्ष्यति च भाष्यकारस्तु हस्ताकाशसंयोगाभ्यां पराकाशसंयोग । एतेन
विभागोत्थाख्यात्वयोपत्तासाजात्येन तद्वच्छेदकत्वं साजात्यं निरूपकत्वं तत्र सजातीयत्वं गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यानवच्छिन्नत्वमिति स
मुदायार्थः ॥ तज्जन्यतावच्छेदकत्वं तु तद्वच्छेदकत्वेन वाच्यं ॥ रूपत्वे संख्यात्वादेस्तथात्वासंभवेनउत्तरग्रंथासंगतेरिति ॥ तथापि सा
दि साक्षादिति भेदेन व्याभिचारत्वे नाप पाकजानामपि गुणत्वपरं यत्र व्याप्य भुक्तत्वादिजातिमत्वादाह यद्वेति सजातीयगुणेति यथाश्रु
तं स्वस्वरूपकथनं न तु विवक्षितमत एव पूर्वोक्तरीत्या गुणत्वेनाव्याप्ति ॥ ः यत्किंचिदादि । निरुक्तकारणगुणपूर्वकत्वस्य च उत्पादावप्रस
क्तत्वादति प्रसक्तेश्चायवन्त्वादेवृक्षे व्यस्वात्ममनोयोगपूर्वकत्वादेरननुगतत्वेनेत्यर्थः ॥ निसृष्टेति मात्रे हेतित्वं चेत्संतापक्लेष्ट
परमाणुगुणत्वे जन्यपतनापकर्षविज्ञायेतिप्रसक्तमतो गुणत्वव्याप्येति गुणाहृत्सर्थकं तन्मात्रे हेतित्वं चेद्वत दितएद्वत्वेशेष
वैयर्थ्यात् । परमेति । परमाणुत्वस्याणुपलक्षकं कारणगुणपूर्वके हेति संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमद्न्याविनोपगुणत्वमन्त गु·
स्वरसमिद्धोत्वादुपेक्षा हेविभ्विन्निप्रशिथिलसंयोगविशेषस्यैव प्रचयत्वेन प्रसिद्धत्वात्तन्यकेटिनाव पवनसंयोगविशेषत्वनि १
तपनिमानासपासग्रह माशंकानिराकुर्वते । नन्वेति । मात्रपदं स्य समवायिकारणांतरस्यावच्छेदायतथा च संख्यापरिमाणानितिरिक्तासमवा

यिकारणत्वमित्यन्तं तस्य पर्यवसितार्थः भाष्ये उत्तरसंयोगेति संयोगजसंयोगस्य विभागे च समभिधानादुत्तरत्वं तथा च स्वजे
न्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजः संयोगजः संयोगः एते न विभागो व्याख्यात इति बुद्धीच्छाप्रयत्नोजस्याप्यत्र त्रयः संयोगजाः संयो
गजगुणाः प्रकाशेऽसंयोगासमवायिकारणाकाङ्क्षायां तस्य तात्पर्यं स्पष्टयति संयोगजत्वमिति कर्मजन्यतामात्रं ज्ञानादीनां प्रसक्तेः अतः
कर्मासमवायीति॥ मूले आद्याविति कर्मजयोः संयोगयोर्विभागयोश्च विभागे प्रथममभिधानादाद्यत्वं संयोगजविभागजमन्त्यं
गत्वादा॥ बुद्ध्यपेक्षत्वं बुद्धिजन्यत्वं जन्यमात्रस्यापि बुद्धिसाध्यविशेषपरं तथा चावश्यापेक्षा बुद्धिजन्या इति प्रकाशे जातिविशेषः उपा
धिविशेषः चाक्षुषत्वादिना सङ्करात्। मानाभावाच्च जातेरसंभवात्। संस्कारादेर्जन्यमात्रात्तथोच्चारापेक्षा बुद्धिजन्यत्वात्। न चापेक्षा बुद्धि
त्वेन जनकत्वं विवक्षितं। नहि तत्क्षणत्रयावस्थायित्वं अनेकविशेष्यकत्वं वा तद्व्यपराजनकत्वे मानाभावात्। नापि नानैकत्वादि
विषयत्वादिकं। अननुगमात् मनोगुणानित्यगन्धत्वरूपत्वस्पर्शत्वरसत्वादिवारणाय परिस्पन्दं संयोगत्वादिवारणाय स्पन्दं। मतेऽजातीयत्वं च गुणत्व
व्याप्यजातयः परिमाणत्वादिवारणाय नित्यावृत्तीति। मनोगुणस्य मनोवृत्त्यर्थकत्वात् कर्मत्ववारणाय गुणत्वव्याप्यजा सा। परिमा
णत्वमिति वदंति। जातिपदं विभाजकोपाधिपरं दैशिककालिकयोः परत्वयोरपरत्वयोश्चैकजातिविरहात् कालिकयोश्च मनस्य

गु.कि.
१०

संभवात्। विभज्यते च संख्यां भाष्यकारः सा पुनरेकद्रव्याऽनेकद्रव्या चेति। पृथक्त्वं च तत्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं चेति मनोगुणो तिवा मनो
गुणाजातीयपरं॥ साजात्यं च गुणविभाजकोपाधिना। मनःपदं वा नीरूपगुणपरं। एवं च प्रत्यक्षमविशेषगुणमात्रवृत्तिजातिविशेष
धारणापगुणत्वव्याप्येति गुणविभाजकोपाधिसाक्षाद्व्याप्यार्थकं तत्त्वं च गुणविभाजककर्मव्याप्यजातिस्य व्याप्यत्वे॥ रूपपदस्नेहान्ताः
समानजात्यारंभका इति भाष्य। यद्यपि विजातीयारंभका अपि संयोगादयो जनयंति सजातीयं तथापि विजातीयाजनकत्वे सति द्र
व्ये। उष्णस्पर्शस्य पाकजनिमित्तत्वादस्त्विति यद्यपि रूपादिकं ज्ञानसुखादिकं ज्ञानतधर्मेरसो बलतुष्यादि स्पर्शो। भिन्नात्ते हेतुः संग्र
हे जनयति विजातीयां तथापि ज्ञानादिभिन्नमेकाश्रितं विजातीयमुपादेयं। यद्वीत्यमपि कृस्वत्वात् गुणत्वादावेतावत्पविहृतपादा
वत्वाभिरतिव्याप्तिमिश्र्य दैवादजनितयाकावयवगतोष्णत्वादौ। तथापि स्वाश्रयवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातसाश्रयस्य स्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजा
त्येनाश्रयगुणस्वधाराज्ञानादिभिन्नैकाश्रितस्य यज्जनकं तद्देहस्यानेकवृत्त्यस्ववृत्तिभावनास्वसजातीयजनकवृत्तिजातिमत्त्वमिति विवक्षि
तोयं नीलरूपादेः स्वाश्रयवृत्तिचित्रत्वाश्रयजनकत्वात् साक्षादिति स्पर्शस्याभिघातजक्रियानिमित्तत्वोपगमात्त्व। गुरुत्वेति। पृथक्त्वं ला राम.
दिवारणाय अनेकवृत्त्यस्ववृत्तीति भावनापरत्वादिवारणाय भावनान्येसांसिद्धिकद्रवत्वादिवारणाय कर्मासमवायिकारणवृत्तित्वेन जा १०

निर्विशेषणीया एवं प्रत्यक्षत्वेनापि तेनोष्णस्पर्शनिष्ठानुद्भूतत्वव्युदासः। उष्णपदं चोद्भूतोष्णपरं मिष्ठाव द्वेष्यस्यापि प्रयत्नद्वारा वा
च्यगुणाजनकत्वान्नातिप्रसङ्गः। द्वेषान्यत्वं वा वक्तव्यमिति। प्रकारान्तरेण स्वनिष्ठस्यादिगुरुत्वेत्वादेवारणाय मतस्यं तु फलतो जातिविशेषणं॥
एकत्वत्वादिः स्वनिष्ठैकत्वत्वादिसमवायिकारणे कारणीभूतत्वादिवृत्तित्वा। तद्गुणत्वव्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्या
प्यार्थकं। अन्यथैतत्सत्त्वाभावाभावविवक्षायां स्वाविशेषस्य वैयर्थ्यात्। इति केचित्। तत्रव्यवस्थाभावेन वैयर्थ्यमित्यपरे वस्तुतस्तु स्वार
त्वव्याप्यजातिमत्समवायिकारणत्वसमवायिकारणावृत्त्येकवृत्तिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं गुणत्वव्याप्यत्वसमवायिकार
णावृत्तिसमवायिकारणावृत्त्येकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति लक्षणद्वयेनापर्याप्तम्। आद्यव्याप्यत्वम
परत्वं न्यूनजातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं। सत्तामवं वाच्यमिति द्विवारणार्थकं स्वनिष्ठपदोपादानात् द्वित्वकर्म
त्वगुरुत्वत्वादीनां निरासः। संस्कारत्वस्य वारणाय स्पन्दवृत्तिमात्रवृत्तीति द्वितीये गुणत्वसे निष्फलत्वनः कर्मोत्थकत्व
था च कर्मत्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणत्वाभाववद्वृत्त्यर्थकगुणवृत्तीति नु साधूपः। द्वितीये नेत्रोत्पत्तिस्थानपदप
र्वोक्ताभिधानात्तोपलक्षकं तथा च तादृशस्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिसत्त्वात् अपरस्य गुणस्य यानि कारणानि तद्भि

मु० त्रि०

११ मात्रवृत्तिः फलत्तस्तद्वृत्तिर्यास्य वृत्तिमात्रवृत्तिरनेकवृत्तिसवृत्तिगुणत्वरासमानाधिकरणज्ञानत्वधर्मेतरभावजनकवृत्ति
र्याजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः कर्मत्वादिवारणाय गुणत्वसामानाधिकरण्योक्तिः प्रथमे एवोक्ता द्विवंसेयं यत्वेपत्तेविजातीयमेवेति
ष्वकोरणास्वजातीयप्रत्यक्षवच्छेदः तथा च स्वजातीयाजनकत्वे सति भावजनकत्वमप्येवमितोऽर्थः पद्यपीश्वरेच्छाप्रयत्नाभ्यामत्र
स्मदादीच्छाप्रयत्नयोः फलेच्छाद्वेषाभ्यामुपायेच्छाद्वेषयोर्वर्जननात्तत्क विदिच्छादिना प्रयत्नाजननाच्चाव्याप्तिः द्वित्वादावति
व्याप्तिश्च तथापि ज्ञानेतरसविषयभिन्नस्वजातीयजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे सति स्वव्यधिकरणज्ञानधर्मेतरभावजनकत्वेति
गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितं परत्वादिवारणाय ज्ञानधर्मेतरेति सुखदुःखोपग्रहापस्वव्यधिकरणेति ज्ञानत्वधर्मविशेषणाद्रूपं च सुख
दुःखयोरिच्छाद्वेषाजनकत्वपक्षेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं ॥ धर्माधर्मयोः समानाधिकरणधर्माधर्मजनकत्वान्नातिप्रसंगः । प्रत्यक्षत्वेन
वा जातिर्विशेषणीया ॥ प्रकारान्तरेणाह तत्र इति पूर्वस्य स्वस्यापि तत्परोक्षत्वादनुमित्यादिरूपमेव ज्ञानं वाच्यं तस्य च विषयाजन्यत्वेपा
नवारतासंभवतीति भावः ॥ फलेनाक्षाज्जनकत्वेनेति अव्यवहितत्वं सत्वेन व्यधिकरणमवारी फलस्य वा जनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः प्रका राम
रोऽप्रत्यक्षजननसमकालीनतिज्ञानयोरेवयुगपद् स्यादोनेष्यत इति हृदयं ॥ सुखाद्यजनकत्वादिनिष्काचि फलपारस्य सुखेभो ११

ऐन्द्रियकवृत्तित्व ४

गपस्तु सुखदुःखत्वं च आदिः कारणं पपोरिच्छाद्वेषयोस्तज्जन[illegible]कत्वादित्यर्थः। अत्रेच्छादिपु तैतत्तज्जन्येच्छामात्रे द्वेषमात्रे च
ज्ञानस्य हेतुत्वात् तयोर्विषयप्रकारनियमेन नकोन्त ज्ञानविषयताप्रकारत्वयोरेव तंत्रत्वात् ज्ञानं विनातयोरुत्पादासंभवात् च
त्रैमान सुखदुःखयोरनागतत्वयोगाच्चेच्छादिजनकत्वे मानाभावाच्च उत्कृष्ट सुखदुःखवत्तांतरेण च्छेच्छाद्वेषाच पितज्ज्ञानाधी
नौ सुखादिविलक्षणौ पितयोर्हेतुत्वमैवेति कृ॥ अतींद्रियेति अतींद्रियमात्राग्राह्यस्य तत्वे पर्यवसितं गुणत्वं ग्राह्यविशेषपरमप्य गुणत्वभाव
नात्वं न व्याप्यत्वं तन्नूनवृत्तित्वं तस्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं भावनानिष्ठाभावप्रतियोगित्वमितियावत्तथा चेन्द्रिय
कवृत्तिज्ञानेतरात्मगुणमात्रवृत्तिजातिमत्व ऐन्द्रियकवृत्तिज्ञानेतरात्मविशेषगुणवृत्तिभावनानिष्ठाभावप्रतियोगिजातिमत्वमिति
लक्षणद्वये तात्पर्यं ज्ञानान्यात्मगुणमात्रवृत्तियाप्यजातिमत्वं ज्ञानसंख्यापरिमाणावृत्तिप्रत्यक्षात्मगुणावृत्तिजातिमत्वं वातत्वमि
ति तु व्याप्यः ज्ञानभिन्नवृत्तिविशेषणं तेन दृश जातीयपरंइच्छाप्रयत्नपर्यवसितार्थकं॥ सजातीयविजातीयपयोर्येककालोत्पत्तेभ
यवृत्तीत्यर्थः तेनैकस्याः संख्याव्यक्तेर्न भयाजनकत्वेपि न क्षतिः गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या वैजात्यस्य विवक्षितत्वात्॥ अन्यथा एक

गु॰रा॰शि स्याएवनीलव्यक्तैर्नीलांतरसहकारेणाकदाचित्रीलस्यपीतसहकारेणाकदाचिच्चित्रस्यजननाद्रूपेणेतिप्रसंगात्।।जातिपरत्वेचेति
१२ चःसमुच्चयेताभ्यामितिनचविशेषगुणेतिमूलस्यवाभिधानादप्रसंगःतस्यानपारंभकेतिप्रसंगवारणायविवक्षणीयस्यस्वाश्रयस
मवेतमात्रारंभकत्वस्यपरसमवेतद्वित्वादिजनकबुध्यादावसत्वेनतत्संग्रहार्थमभिहितस्यपरसमवेतविशेषगुणानारंभकत्वार्थत्वा
त।स्वाश्रयसमवेतेपितथाविवक्षणेपिसंस्कारत्वमादायतत्पोतिप्रसंगादितिभावः।।अथवाचत्वर्थः।नतुव्यक्तिपरतापाम
पितत्रातिव्याप्तिरित्यतआहताभ्यामितिताभ्यांस्वाश्रयैकमेणाद्यजननात्नतुविशेषगुणस्यत्वर्थःस्वव्यधिकरणेति।ज्ञानमि
त्रोपःस्वव्यधिकरणविशेषगुणत्तस्यजनकपदंनिसंपृक्तगुणागुणाविशेषावेगस्पत्तदुभयापत्तीतिजातिविशेषणाशब्द
स्यज्ञानस्यत्वादिजनकत्वात।ज्ञानभिन्नेतितात्पर्यमेतदर्थकं।शब्दस्यशब्दांतरजनकत्वात।स्वव्यधिकरणेति।द्वेषद्वित्वादिजन
कत्वाद्विशेषेति।विशेषगुणत्वस्यचेकृतिमवाशीकृतस्यजनकत्वंयास्वतेननानेकयोःकृतिद्वयादाहजनकत्वेपिनक्षतिः।क्षेत्तुने राम॰
कृतिद्वारं।धर्माधर्मौतत्रैतितौपादानेसंख्यात्वपरिमाणत्वादिवारणायद्वेसंतेसंख्यादेरपिज्ञानजनकत्वात्तज्ञानभिन्नेति।न १२
वंभावनायामव्याप्तिःअथमिथ्याज्ञानवासनायाधर्माधर्मजनकत्वात्भावनायाअपिपूर्वतरभावनाजनकत्वस्यभाष्यहेतु

२ मद्वारीकृत्यापिघनगर्जितादिजनकेबुद्धित्वेछान्नगोमत्ताद्वृशजनकेश्वरबुद्धीक्षावृत्तित्वादनित्येति॰संस्कारत्ववारणायचवेगावृत्ति २

नाभिधानात्तज्ज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्तथेति चेत् । तथापि परिमाणाघातिआपत्तिः कामिनीस्तनपरिणाहादेः कामुक
भ सुखादिजनकत्वात् ॥ आत्मपादेरिव संख्यागुरुत्वपरिमाणानां प्यदृष्टजनकत्वात्ज्ञानपदेनात्मधर्मोपलक्षणे च सु
खाद्यसंग्रहप्रसंगादिति चेन्न ॥ स्वाश्रयसमवेतत्वेन विशेषगुणाविशेषणात् आत्मैकत्वमहत्त्वयोश्च स्वसमानाधिक
रणसाक्षात्कारजनकत्वात्ज्ञानभिन्नेति । तयोश्च सुखादिजनकत्वे मानाभावात् एकत्वादेरपि समानाधिकरणादित्वादिजने
कत्वात् विशेषेति । पाकजनकतावच्छेदकं तेजःसंयोगगतं ज्ञानसुखादिजनकतावच्छेदकं च शरीरात्मसंयोगगते आत्म
मनोयोगगतं च जातिभेदमादायेति प्रसंगः तत्संयोगमात्रस्य तथात्वेऽतिप्रसंगात् अतो त्व व्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थे गुरुत्व
केगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च संस्कारत्वाभ्यगुणत्वव्याप्यजातिव्याप्यत्वे सुखदुःखयोरिच्छाद्वेषजनकत्वे मानाभावमाशंक्या
ह पत्वेतरेति । पत्वेतरस्मिन् प्रसक्षे वर्णे तेन गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वघटितमुविशेषगुणत्वमित्यर्थः पत्वेतरप्रत्यक्षेवासा
मानाधिकरण्येन विशेषगुणजन्यो विशेषगुणो ॥ मूले परिमाणान्तराः परत्वे वेति ज्ञानाभिन्नातभिन्नमिति मध्ये आरम्भ नेइति शे
षः ॥ प्रकाशे । समानाधिकरणेति । शब्दत्वादिवारणाय मात्रेहस्यन्ता । ज्ञानाभिन्ना तभिन्नसमानाधिकरणजनकाहसर्थकं । भित्रा

उ॰शि॰ तोपादानात्परिमाणत्वस्पर्शत्वोपग्रहः। परत्वादिवारणाय ज्ञानं परत्वादिनापि सुखादिजनने ज्ञानपदं ज्ञातत्वधर्मवारणाय परिमा
१२ णजनकेच्छेतिद्वित्वत्वादिवारणाय व्याप्यत्वे। समानाधिकरणेति सा जातिसंसर्गव्याप्यत्वात् पृथिवीत्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्ये
ति। वक्तितो गुणत्वव्याप्यजात्या सा जातिसत्ता भावत्वात् गुरुत्वत्वद्रवत्वत्ववेगत्वस्थितिस्थापकत्ववारणाय कर्मजनकताहेतो
ति परत्वापरत्वस्पर्शत्वमित्वा तेनान्यथासिद्धेन कर्मकारणकर्मासमवायिकारणत्वमावतेच्या। मलप्रपलोताक्काश्रितमन्यते वे
ति। ज्ञानसुखदुःखेतरस्वसमानाधिकरणैकाश्रितोजनकत्वे अनेकद्रव्यवृत्तिगुणानिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्याप्यजातिमत्त्व
न्यत्वे च सति ज्ञातधर्मेतरजनकत्वमर्थः। रूपमपि जनकत्वे रूपयोग्यतानेनाजनितयत्तनादौ जनितावयविगुरुत्वादौ गुरुत्वा
दौ नातिप्रसङ्गः। अजनितरूपादौ रूपादौ च नाप्रसङ्गः। लौकिकत्वप्रयत्नोनेच्छाविशेषरूपप्रयत्नादिजननयोग्य इति हृद
यं॥ अवयविरूपादिकं प्रति च रूपत्वादिनैव कारणत्वेन स्वावयवरूपत्वादिनां गौरवात्। अवयविनोऽनुत्पाददशायामव
यवरूपादीनामिवांसावयविरूपादीनामपि समवायिकारणविरहेणोवाजनकत्वात् परिमाणायदेन द्रव्यत्वाणुत्वभिन्नत्वं अम्ब राम
वोत्तादृशापरिमाणग्रहे॥ अथासावयवि महत्त्वदीर्घत्वयोरव्याप्तिः महत्त्वत्वादिना जनकत्वे नित्यस्य गगनमहत्त्वादेः फ ५

लोपधानप्रसंगात्। अन्यमहत्त्वादिना तथात्वमिति चेन्न नानापदार्थघटितप्रागभावत्वघटितकर्म्मसमवायिकारणतद्
पेक्षया द्रव्यत्वमहत्त्वस्यैव लघुत्वात्। समवायश्च संबंधविधया स्वरूपेण निविष्टो न तु समवायत्वेन। स्पर्शवन्महत्त्व
त्वमन्यत्तथैवेति चेन्न। नियमेनाजनकाश्चाहते अदृष्टद्वारके संभवति तत्साधारण्यात्स्यात् लघुत्वात् तथापि चेवं। प्रागभावत्वस्य स्वरू
पाधितपातदृशितस्यैव लघुत्वात् मूर्त्तत्वजातिपक्षे मूर्त्तमहत्त्वादेरपि तथात्वात्। अपेक्षाबुद्धेरपि संस्कारस्वरूपयोग्यत्वव
श्यते। एकाश्रितजनकत्वं वा वक्तव्यं संख्यात्वपृथक्त्वाद्यवारणाय। अनेकेति। अदृष्टजनकप्रयत्नस्य लक्ष्यत्वेन। आमिनिरस्यति।
अयत्नेश्वरे नेति धारकोऽपि प्रयत्नो जनयत्येव नाडीस्पंदनो चेन्नेज्ञाननयोग्य एव ग्राह्यः। वस्तुतस्तु प्रथमं जनकत्वं फलोप
नमेव वाच्यं। तादृशादृष्टजनकत्वेन विशेषणाच्च गुरुत्वादिनिरासः। शेषं चेज्जनकेऽपि तिरोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यमिति स्पष्टो दोषः॥
ड्काशो। स्वसमानाश्रयेति। विशिष्टजनकाहेतिर्यद्ज्ञानेतर। स्मिन्नेकाश्रिते एकाश्रितमात्रवृत्तिजनके हेतित्वे गुणत्वव्याप्यजा
ति साधत्वमर्थः। गुरुत्वादिवारणाय। एवं सति तत्र स्पर्शवत्त्वस्य हेतोरपि महत्त्वोपग्रहोपरकाहेत्त्रीति पतनत्वपरिमाणत्वसंयहावामार्थ
मेंति सर्गाधे। ज्ञानत्वसंख्यात्ववारणाय। यत्तानेनारेकाश्रितमात्रवृत्तीति जनकत्वंचज्ञातधर्मेतरकार्यप्रतिसाक्षाज्जनकत्वं ग्रा
ते
तू

गु॰कि॰ त्वंइच्छादिदं चिज्जनयित्वेवानात्मधर्मं जनयति ज्ञानं तु परत्वादिकं ।उपलक्ष्यचेष्टां साक्षादेव जनयति ।एकत्वत्वादिकारणता
१४ यगुणत्वव्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकं ।धर्माधर्मयोः परमा दिकिरणसाक्षाज्जनकत्वे धर्मत्वाधर्मत्वकारणताय जातिः उ एवा
त्सक्ष्मत्वेन विशेषणीया ।उपदाष्टानेतरसमानाश्रयैकवृत्तिकार्य्यजनकेपत्नभिन्नेन वर्त्तते ।ज्ञानादिभिन्नकार्य्यजनके वर्त्तते
याएकाश्रितमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्याजातिस्तद्वत्त्वमर्थः ।एतावतैव भाष्यसमंजसं ।आचार्य्यदिशातुविदितनिखिलावि
षयत्वेनजातिमद्विशेषणीयं वक्तव्यं तत्ता ।उपत्वेतरात्मगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वे ज्ञानसुखदुःखेतरस्वसमानाश्रयैकवृत्तिअ
नेकभिन्नत्वेचसतिज्ञानादिभिन्नकार्य्यजनकवृत्त्येकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यं संयोगादयो धर्मातो
त्त मयत्रारंभकाइति भाष्यज्ञानसंयोगभिन्नसमानाधिकरणाजनकवृत्त्यात्मधर्मेतरत्व अधिकरणाजनकवृत्तिसविषयावृत्तिपृथ
क्त्वातिरिक्तजातिमद्गुणत्वं तदर्थः ।।रूपादिकारणतायां घृहेसंतं ।तत्रसमानाधिकरणज्ञानसंग्रहाभिघातजनकपरिमाणत्वेन ह
स्पर्शकारणतायभिन्नांतं ।शब्दकारणतायच्छेदक घृहेसंतं ।।अदृष्टेतरात्मविशेषगुणकारणताय सविषयावृत्तीति ।द्रव्यकारणताय गुणो एम॰
ति ।।मूलेएकग्रहणमकारणत्वद्योतनाय ।।नतुव्यवच्छेदाय ।।सामान्यत इति स जातीयमेकाश्रितंच कार्य्यमपेक्ष्य परत्वारंभ १४

केऽपीति तः स्नेहः कार्प्यसामान्यमपेक्ष्यो न पत्रारंभके निवेशनीय इति नासमंजसमिति भावः। एवं च तत्स्पर्श्याघात अभिघातेन स्पर्श
स्याप्युपलक्षणमतत्व इत्थं च समानाधिकरणज्ञानेनेतरजनकत्वे स्नात्मधर्मेतरव्यधिकरणाजनकत्वेऽपि पत्वेन तत् सविषयावृत्तिजाति
मदृष्टाजनकत्वान्यगुणत्वलक्षणमिति प्रकाशे समानाधिकरणेति। न्हस्नेतद्यमन्हस्नात्मस्यातमिति जातिविशेषणं।। रूपत्वादिवा
रणापन्हस्नेत। प्रत्यक्षजनकात्ममहत्त्वेऽतिपरिमाणत्वादिवारणापत्तानेनेतरभिसपद्दपौर्वकल्पिकमुपादानेऽदृष्टत्वादिवारणायद्वि
तीयं न्हस्नेतज्ज्ञानयदृष्टेतधर्मपरं जनकत्वं च साक्षाद्बोध्यातेन पत्वादृष्टद्वारादेषस्य व्यधिकरणाजनकत्वेऽपि न क्षतिः। ज्ञानत्वानुमितित्वा
दिवारणायान्हस्नेत। ईश्वरविशेषगुणातिज्ञानेकसामान्यपरं एवं च साधारणापत्तवारणाय दृष्टाजनकपत्वान्यत्वेस्तीति विशे
षणांतरं देयं पत्न विहितनिषिद्धविषयतद्ज्ञानीयापातिनित्वमध्येवर्णापित्वाधर्माधर्मजनकतावच्छेदकपत्वत्वावान्तरजातिभ्यां लक्ष
णासमर्थनं तत्र। धर्माधर्मान्यथजनकापत्वे मेटेजातिसंकरप्रसंगेनतादृशजात्यसंभवात्।। भावनादिपृथक्त्वादिवारणायाभ्यं
तेन्यस्वनिष्ठत्वपादेः स्वाश्रयनिष्ठद्वित्वादेश्चजनकेवर्तमानस्पृष्टत्वादेर्वारणायगुणत्वव्याप्येतिगुणत्वाभावासमानाधिकरणा
र्थं। स्पर्शस्यालक्ष्यत्वेतुस्पर्शावृत्तित्वमपिजातेर्विशेषणादेयं गुरुत्वादीति भाष्ये विशेषपदं संयोगमात्रान्वितार्थकं व्याचक्षाणो

गु॰ वि॰ वार्थ्यः प्रयत्नसामान्यस्य लक्ष्यत्वं दर्शितं अभिहितश्चोपलक्षणं तथा नोदनत्वादिरूपविशेषः प्रयत्नवदात्मसंयोगादीनामपि
१५ क्रियाहेतुत्वात् तत्र च क्रियाहेतुत्वस्याजनकव्यक्तौ व्याप्तिमाशंक्य तज्जातीयत्वं लक्षणमाह संस्कारत्वेति तत् साधारणकारण
त्वे तन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशालित्वम् अतः कृतिचेष्टादिधर्माधर्मविशेषाणां क्रियां प्रति साधारणकारणामूर्त
जातीयवारणाय गुणत्वव्याप्येति। अथात्र संयोगत्वाभ्यनर्थकं॥ सर्वेषामेव संयोगानां कर्मजत्वादिजातियोगित्वात् संयोगजसं
योगस्यापि क्रियाजनकत्वात्॥ अथ कारणमाह तत्त्वे कारणतावच्छेदकत्वं। तर्हि संस्कारत्वान्येसापि व्यर्थं। नैवं। संयोगत्वेन कर्म
जनकतावच्छेदकस्य अन्यसंयोगवृत्तेरभिधानात्। प्रयत्नवदात्मसंयोगादौ कर्मजनकतावच्छेदकजातिविरहे तु संयोगत्वान्यत्वमप
हाय कर्मजनकतावच्छेदकस्य संयोगान्यत्वे न जातिमद्विशेषणीयं। अवच्छिन्नेति। द्रव्यत्वेन स्वरूपयोग्यत्वे गगनादावपि कर्म
प्रसंगात् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावाद्भिन्नात्मनापि तत्र संभवात् वेगक्रियासमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन लो राम॰
घवान्मूर्त्तत्वं जातिः सिध्यति मूर्त्तत्वं तु न जातिर्मानाभावादिति पुनरेकदेशिनः। शब्दासमवायीति व्याप्यान्तं जातिविशेषणविशेषाप १५
कमात्रं॥ अन्यथा ज्ञानादिजनननियामकेश्वरात्ममनोयोगादिष्वेनोनिविडत्वशिथिलत्वादौ च जातिविशेषेऽतिप्रसंगात्॥ पदाऽस

मवायित्वं अविवक्षितं तथा च शब्दकारणावृत्तिस्पर्शेऽन्यवृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः ॥ अभिघातस्येव नोदनस्यापि स्प
र्शजन्यत्वात् शब्दासमवायित्वमिति ॥ यद्यपि भेर्य्याकाशसंयोगादिकं न समवायिकारणं वक्ष्यति न च सर्वत्राभिहन्यमानानि द्रव्याणि
वेगवंति तथापि तु त्वन्मायतत्पाभिघातकद्रव्याकाशसंयोगस्याप्यसमवायिकारणत्वाद् दोषः । मन्नैवदन्नैपि स्पर्शादिमत्सं
योगस्याभिघातत्वान्नासिद्धिः । न च तद्व्यन्यतरकर्मजत्वमादायातिप्रसंगः कारणतावच्छेदकस्याननुगमेन तत्त्वापोगात् कार्य्यतावच्छे
दकाननुगमस्यादोषत्वात् उभयकर्मजस्याप्यभिघातस्य शब्दजनकत्वात् शब्दकारणावृत्तेरन्यतरकर्मजत्वस्पर्शशब्दाकारणावृत्तित्व
तेऽहाप्यसमवायित्वमविवक्षितं चेयवर्त्यता । निश्चलभेर्य्याकाशसंयोगवारणाय पुनः स्पर्शजन्यत्वं वक्तव्यं । श्रांतापालिकाक्षेमलोघा
काशसंयोगानां शब्दानुपधायकत्वाज्जातिगर्भता । पद्माशब्दजनकतावच्छेदकसंयोगवृत्तिजातिमत्त्वतात्पर्य्यं ॥ तथा च निमित्तासमवा
यिसाधारणशब्दजनकतावच्छेदकजातिविरहेऽपि न क्षतिः । मन्नैमात्रसंयोगस्याभिघातत्वेन तु शब्दस्यासमवायिनि समवायिपि चे
सामर्थ्यात्तन्मात्रे वर्त्तते यत शब्दकारणान्तवृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति सर्थः । शब्दसमानाधिकरणावृत्तिसंयोगवृत्तिशब्दजन

गु॰शि॰ कत्तावच्छेदकजातिमत्त्वमितितुफलितार्थः॥ कार्य्येति कार्यकारणभावः कार्य्यत्वंकारणत्वंचतन्निरूपकत्वं एकस्याश्रयतया अन्य
१८ स्यप्रतियोगित्वेनतन्निरूपितात्तदेकार्थ्यसमवायप्रत्यासत्त्यापिकारणतातादाश्रयत्वमित्यर्थः॥ कारणैकार्थ्येति॥ अत्रापितत्त्वंतस्य
कार्य्यकारणभावेतरैकार्थसमवायेनतत्सर्व्यं॥ कारणासमवायिनितेनयाकजातिर्जन्यकौस्प्रादिरबुद्धात्मः॥ एकैकप्रत्यासत्त्येरव्याप
कत्वात्स्यतरेतिज्ञानादिवारणाय आत्मविशेषगुणान्येति कारणाविशेषणं॥ तदर्थश्चात्मसमवेतासमवेतधर्मसमवाय्यन्यत्वे॥
स्यादेतत्संयोगादयोनकथंविभागाद्यसमवायिकारणानीति॥ अथतेपिकार्य्यातगर्णामसमवायिकारणानि॥ कार्य्यविशेषासमवा
यिकारणत्वेतुकारणाविशेषास्यत्वंविशेषणामनुपादेयमितिचेत्॥ निमित्तपवनाकाशसंयोगोमनोगगनसंयोगश्चैकस्यासमवा
यिकारणमितिवक्तव्यं अत्राहुः॥ यत्कार्य्यस्यतादृशप्रत्यासत्त्यायत्रैकारणेनतदसमवायिकारणत्वव्यवहारःप्रामाणिका राम॰
नांतत्कार्य्यप्रतियोगिकतद्वृत्तिभिन्नत्वेनकारणत्वंविशेषणीयं॥ आत्मविशेषगुणेषुनकिंचिदपिकार्य्यप्रत्यसमवायिकारण १८
त्वव्यवहारइतितदन्यत्वमेवोक्तमिति॥ केचित्तु॥ आत्मविशेषगुणान्यत्वेसतितादृशप्रत्यासत्तिमत्कारणताभावव्याप्यजातिम

मानाधिकरणाश्चसमवायित्वंतत्त्वं।मनोगगनसंयोगादयोपिसामान्यतोसंवत्येवासमवायिकारणत्वव्यवहारभाज
भानिविशेषेतुसर्वेकिंवगतितिस्याहु॥स्तत्त्विंसा॥ज्ञानादेरिति॥असमवायिकारणतावच्छेदकरूपमसमवायिकारणाव
त्तिगुणत्वव्याप्यजातिः यथाअत्रेतपरिमाणत्वाणुत्वत्वादीनामनवच्छेदकत्वादव्याप्तिप्रसंगात्।नोकादिगमनविशेषाद्व
वद्भयएवजायतेनतुभूम्यादावितिद्रवत्वस्यापितत्रहेतुत्वंद्रवत्वान्वेतिवावक्तव्यं।मनोगगनसंयोगविभागानामुत्तेको
श्रितनिमित्तत्वासंभवात्संयोगविभागान्यत्वपिवक्तव्य।पक्षनिमित्तकारणतावच्छेदकंनिमित्तकारणावृत्तिःस्पर्शत्वान्यगुण
त्वव्याप्यजातिरिति।पाकविशेषेजत्वादेरेवनिमित्तत्वंनतुत स्पर्शस्यापि॥द्वलाघवात्मधर्मेतरैकार्थाश्रितनिमित्तकारणाह
त्वसमवायिकारणावृत्तिप्रसक्षजातिमत्गुणत्वंतत्वमित्तितुस्यापि :गुरुत्वस्यवेगस्यापुलकादिभिद्यातजन्यक्रियायोत्व
र्वदर्शनात्ततत्राधिक्रियानिमित्तत्वान्नातिप्रसंगः।द्रवत्ववारणायपूर्ववत्।उक्तत्वव्याप्यानुद्भूतत्वस्यस्थितिस्थापकत्व
स्यचवारणायप्रत्यक्षेतिसर्वत्रप्रथमान्तत्वात्मेतिवक्तव्यं।असमवायीति।निमित्तकारणत्वंज्ञानेतरस्यभावस्यापरत्वादेर

उ.शि.
१८

न

पि सुखेडः खजनकत्वेसुखेड्ःखैस्त्वमपि वक्तं व्यां द्रव्यवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणानिष्ठार्थेकं। इच्छत्वयोरिच्छाद्वेषज
नकत्वेननाभावमात्रं ग्राह्यं। आकाशेतरेत्यादि। मलेसंयोगादिवारणाय निमित्तकारणत्वमेवेति ध्वादौ तदभावमाशं
क्याह यथा चेति। प्रकाशेविशेषणाभिविद्धि विशेषणास्य व्यर्थत्वेन तद्विवेचनामसिद्धिं व्याप्यत्वासिद्धिं।। विभ्विति। इहेव्याभि
चारवारणाय नन्वेति स्वरूपकथनं। कार्यकार्थप्रत्यासत्त्या तु ध्वादेर्जनकत्वं दुर्वारमत आह।। आग्रहेति। प्रामाणिकव्य
वहारानुरोधेन गुरोरप्यात्मविशेषगुणत्वस्य लक्षणे विशेषणात। एतेनेति। अत्रापि कार्ये मेकाश्रितत्वेनाव
च्छेदकीयत्वेन समग्रहो भिघातनिमित्तयोः वेदानुलस्पर्शयोर्मुदासः।। अनुष्णस्पर्शस्य क्रियानिमित्तत्वविरहेतु काये ए
काश्रितत्वविशेषणप्रक्षेपेणानिमित्तत्ववारयता माचार्याणामेवानुमतः। मलेसंग्रहादाविति। अत्र तदुणासंविज्ञानवहु
व्रीहिणानोकापत्तवनादिप रा। अभिघातेइति अभिघातजक्रियापरमिति केचित्।। स्पर्शत्वपदमनुष्णस्पर्शे ष्णे क्रियानि राम
मित्तत्वस्पर्शस्य।। ध्वदष्टित्वेतुकार्यपदस्यगुणपरतयाएकाश्रितगुणानिमित्तत्वेनन पूर्वापरमलविशेषरसपरपरत्वा १

२ त्तिधर्मपरं. गुणत्वव्याप्येति. गुणपदस्यस्नेहान्यगुणपरत्वात् स्नेहावृत्तिपर्यवसितार्थकं. वक्ष्यते चाचार्यैरभिघातज २

आत्म ५

[redacted] ऽसमकारणत्वमिति भावः। अकारणत्वं स्वव्यधिकरणज्ञानधर्मेतरभावात् त्व
कगुणत्वं सुखदुःखभावनाद्विवारणाय स्वव्यधिकरणेति। इदं च व्यक्तिविशेषापेक्षया न तु जात्यपेक्षया वेत्तोऽपुनरेकत्वस्य संख्याजनकत्वेन
द्वित्वादेः परिमाणजनकत्वेन संख्यायाः समानासमानजातीय [illegible] कमय्यघातविरुद्धत्वेन [illegible] कारणत्वं वा अत्र पारिमाण्डल्यादिभिन्न मते ५
सत्र अन्त्यपरत्वापरत्वाद्यैः परिगणितानाः अस्य पाकजावयवविरूपां स्पर्शादीनां [illegible] धात्वं तत्र परममहत्त्वमपि परिमाणासमवायित्वं
२समस्य अतीन्द्रियं वा [illegible] स्वव्यवहारणाय स्वव्यधिकरणत्वेनावश्यं [redacted] विशेषणं [illegible] यत्ना [illegible] धर्मस्य। अपेक्षापुनरादि पदग्राह्य बुद्ध
स्वादिकमपत्नभावयतो [illegible] वैशेष्यं [illegible] रूपं समानीयाघजनको रसगन्धस्पर्शपाकजा [illegible] स्पर्शपरिमा
ज णानि कमवयवपरिमाणं परिमाणजनिका [illegible] संख्या [illegible] नेकपृथक्त्वं परत्वापरत्वे द्रव्यकर्म [illegible] पाकजसंयोगविभागौ [redacted] ज
नकैः संयोगः। शब्दविभागजनको विभागः कर्मविभागसंयोगजनको विभागः विभागजनकं कर्मभेदेन चैतत् शब्दजनकः शब्दः ज्ञाना
ज

८४ ८

गु० कि०

१२.

गा पू

भावनानामसंनिकाभावना। भावनाख्यभावनांशजनकत्वं भाष्यकृद्देववत्सुनिर्दिष्टानामाद्यजनकं ज्ञानं च कारणं कर्मस्थितिस्थापकाजनकः

स्थितिस्थापकः। अजनितेन भावनाद्वैधाद् ... र्वीणाकीर्णनादिविन्नेनमद्दष्टेज्ञानानाद्यजनकानाविष्टाद्वेषाविस्माचार्यतास्पर्शमितिपुष्प

विनत्वेनव्यापिद्दा ... हिग्रहणेनक्रियात्वत्रिरुपकादीनामिस्थावाप्तस्य रमेनपरिमाणादीनामूलस्पत्वमभिमुसाहत्वे ध्वे

चे सेत्रिस्वव्याविकारणं। अधर्मपरंज्ञानपदंनादृशजनकमात्रवर्त्तित्वं नादृश जनकवृत्तिभिन्नत्वे जनकं संख्यामत्वेन विशेषणीयं गुणा हा

आधेतिगु णातिष्टाभावमातिपोगपर्थकेगुणापदं च गुणविशेषैकत्व पदं तर्थ चस्य धंसत्वव्याधिकरणा अधर्मेतर जनकसंख्याभि

ग नावनिं कत्त निष्टाभावमतियोगिप रिमाणाद्वृत्तिजातिमत्वमर्थः। रूपत्वादिवारणाय स्वव्यधिकरणेति। द्वित्वादिपरिग्रहा

यसंख्याभिन्नेति। एकत्वत्ववारणायैकत्वेत्यादि। अणुत्वत्वादिवारणाय परिमाणाद्वृत्तीति। आत्मेतरसमवेतजनकसंख्याभि

न्नाद्वृत्त्येकत्वाद्वृत्तिघटद्वृत्तिवृत्तिजातिमत्वं वार्थः। अणुत्वद्वित्वत्वसत्त्वादिवारणाय घटद्वृत्तिवृत्तीति। मत्ते संयोगादीनां प्रादेशिकत्वे एम०

नित्वमितिभाष्यस्य विशेषगुणापदस्य जन्यविशेषगुणापरत्वमभिप्रेत्य। अत एवेश्वरज्ञानादयो नोदृङ्किताः। प्रदेशवृत्तिवृत्तित्वेन १८

ग्रहाय द्वितीयं व्याप्यपदं परत्वापरत्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपातानरथीं जातिः गुण विभाजकोपाधिव्याप्यत्वं वा वक्तव्यं अव
यविनोत्पादित्वद्रवत्वस्य व्याप्याश्रयनाशादेव नाशः। ईश्वरबुद्ध्यादेः संख्यात्वत्वेनु मन्त्वेगुणजातीयत्वेनोपादेयं देयंत्तु विशेष्ये गु
णत्वे बुद्ध्यादीनां प्रागनुक्तत्वात् शेषशब्दाभिधानयोग्यानां ईश्वरबुद्ध्यादीनामपावद्द्रव्यभावित्वस्य स्वाश्रयसमानकालीनध्वं
सप्रतियोगित्वस्यासंभवाच्छेषशब्दस्योक्तान्यकार्थ्यपरत्वमभिप्रेत्योक्तम् नत्वेव्यापककार्थ्य विशेषगुणानां [illegible] इत्यमपित्वाश्र
यनाशनश्यपरत्वापव्याप्तिरतआह। पूर्वनिरुक्तेति। गुणत्वं जन्यगुणत्वं ईश्वरबुद्ध्यादेः संख्यात्वत्वेजन्यत्वेनोपादेये सतिस्थितिकद्रव
त्वादीनां [illegible] विशेषगुणत्वमिति यथाश्रुतमेव मत्वे साधीयः॥ [illegible]नैमित्तिकद्रवत्वत्वाव्याप्यत्वे न जातिर्विशेषणीया तेन नैमित्तिकद्रवत्वेऽ
तिप्रसङ्गः। [illegible]र्त्तिव्याप्यतावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणत्वे तात्पर्यमित्यपि क[illegible]॥ स्पर्शेति। स्पर्शस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यं पंचेद्वाभ्
बोध्यं॥ गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वे संस्कारत्वान्यगुणविभाजकोपाध्यव्याप्यत्वे सति गुणवृत्तित्वे तेन नाव्याप्तिः स्थापकाव्याप्तिः [illegible] का
लिकपरत्वाव्याप्तिः व्याप्तिरिति। [illegible]हेतीति। पृथिवीत्वादिव्याप्तेर्नडत्वात्। माद्यैत्वितिजातिसंभुपगमे गुणत्वव्याप्यत्वं गुणत्वसाक्षाद्व्या
प्यार्थकं तत्रैव स्पर्शत्वद्रवत्वत्वान्यगुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति गुणवृत्तित्वा॥ गुणोतिकारत्वादिमुदाहाय॥ मत्वेते जो मान्वहे

गु॰ टि॰ १०

त्तित्वं तेजोविशेषगुणत्वमित्यर्थः। प्रकाशो जलादावनिष्ट इति तन्नेति। जलवृत्तित्वमवनिष्टविरहवृत्तीति त्यर्थं पवनत्वसंयहत्ववारणाय
गुणत्वव्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकं। पृथिवीति। इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवैलक्षण्यवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणत्वव्याप्यजा
तिसाक्षाद्व्याप्यार्थकं तेन गुणत्वव्याप्यरसत्वव्याप्यमधुरत्वव्याप्यं सुरभित्वादिकमादाय गंधसंग्रहः। कार्यविशेषकत्वेन कतावच्छे
दिका पृथिव्याः कर्मजसंयोगजसंयो गपो कर्मजविभागजविभागयोश्च जातिरेवैका कर्मजत्वादिकं तु भिन्ने अन्यथा संक
रप्रसंगात। कार्यतावच्छेदकनानात्वस्यादोषत्वात्। अतस्तथा विधसंयोगविभागवारणाय विशेषगुणेति स्पर्शत्वसाक्षाद्व्याप्यजा
तिविशेषशालिपृथिवीस्पर्शवारणाय स्पर्शान्यत्ववत्तापि संयोगादिगततादृशजातिमनुपगमेन गुणविशेषवचनात विशेषगु
णपदादेव तल्लाभः। पृथिवीपवनस्पर्शसाधारणस्पर्शत्वव्याप्यजात्यनुपगमेन तन्नोपादेयं। पृथिवीतरवृत्त्यवृत्ति रूपत्वरसत्वा
न्यगुणत्वव्याप्यजातिसव्याप्यजातिमद्गुणत्वमिति तु पापः। अथो। रूपद्रवत्वपारिमाणादौ। तत्र च पृथिव्यादित्रयमित्रवृत्त्यवृत्ति
पृथिवीवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिवृत्ति [redacted] जातिमद्गुणत्वमर्थः। गुणेतिस्पष्टनवारणाय पृथिवीवृत्ति रूपत्वादिकमादायाति ए म॰
प्रसक्तत्वात्। चक्षुरादिसंयोगजसमवायवृत्तिचाक्षुषत्वस्वविशेषत्ववारणाय समवायीति। तेजस्संयोगाकाशसंयोग १०

२ वृत्तितेजोवृत्तिवृत्तिवायुवृत्तिवृत्तिजातिमद्गुणत्वमिति तु निष्कर्षः। तेजःसंयोगेति। एकपदं मात्रार्थकं। यथाश्रुते पाकजवृत्ति २

ला

वृत्तिजातिमत्त्वंचाविवक्षितं।।प्रकारोऽस्वात्यंताभावेतिएकदेतिप्रसंगं।।यद्यपिदिक्कालयोर्वृत्तिमन्मात्राधिकरणत्वात्तदीयपरिमाणादेः स्वं
ताभावोपितत्रवर्त्ततेतथापिकालादेर्निर्वि॰भाववत्वेपिकालोनद्रव्यंनपरिमाणादिमान्कालेनद्रव्यत्वादिकमितिस्वादिप्रतीतिसत्तु
दयानतादेशप्रतीतिनियामकोऽस्वाभावानांविशेषणताविशेषःसएवचात्रलक्षणाघटकइतिनातिप्रसंगः।।भिन्नभिन्नदेशावच्छे
देनभावाभावयोरेकाधिकरणपदव्याप्यवृत्तित्वंपरमाणुसंयोगादीनामपिदिग्देशभेदाएवावच्छेदकाः।परिमाणादीनांतुनतथेत्यपि
वदंति।वैधर्म्यं।युगपदुपलंभानुपलंभरूपप्रमाणपवित्वस्वभावप्रमाणायवित्यर्थः।पक्षधर्मेति।गुणवृत्तित्वगुणसमवेतत्वप
थाकथंचि॰त्वृत्तेरतिप्रसक्तत्वात्।अणुकादिवारणायगुणेतिमूर्तेतिमूर्त्तवृत्तिमात्रवृत्तीनांसविषयावृत्तीनांवाजातीनांव्याव्यावा
प्यवृत्तित्वेविरुद्धमित्यर्थः।मूलेऽसमवायिकारणेति।वृत्तिनियामककारणीभूतसंयोगोपलक्षणं।।यथाश्रुतेसुखादीनामणु
देशतापत्तेःप्रकाशोकालनिष्ठेतिसंख्यादिवारणायस्पर्शवातविभुगुणस्पर्शजातिमतोवाविशेषणं।।तत्रसंयोगविभागसंग्रहायनित्ये
ति।समवायेनवृत्तिलाभायगुणेति।अप्रसिद्धिवारणायगुणत्वव्याप्येतिरूपादिवारणाय विभुगुणेति।व्यापकवारणायसंस्कारत्वा वेगस्थिति
न्येतिनित्यविलाललक्ष्यजातिमत्कारणायगुणत्वव्याप्येति।स्वासंतेति।स्वात्यंताभावसमानाधिकरणवृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः। ॥

मु॰शि॰ १० देशोऽतिनिरुक्तप्रदेशवृत्तिभिन्नगुणत्वमित्यर्थः। यावद्द्रव्यभावित्वं द्रव्यस्वाश्रयाभावस्थितिः तथा च यावत्स्वाश्रयकालवृत्ति
त्वमायातं। तच्चावयविरूपाद्यव्यापकमतो मूले स्थितिरविनाश इति। तथा च स्वाश्रयाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वं प्रागुक्त
स्वाश्रयनाशमनपेक्ष्य परत्वाद्यतिव्यापकमत आह। स्वाश्रयेति। स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिभ्यो भिन्नत्वे वर्त्तते ऽत्रात्मत्वमने
कैवातो गुणत्वव्याप्येति विशेषणं तत्तु नित्यमात्रवृत्तित्वमिति हेतद्दर्शनाह नित्यमेवोपादेयं शेषं वैयर्थ्यात्। तथा च स्वाश्रयाधिकरणक्षणवृत्ति
ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिधर्मसमवायिगुणत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। अत्रैव सिद्धान्तवत्त्वेन सिद्धो निखिलपार्थिवरूपस्पर्शाव्याप्तेस्ततो सलिल
पवनरूपस्पर्शगतजातिभेदोपादाने व्याख्या व्यापकविशेषगुणलक्षणसमर्थयति। अत्र चापि विते जातिपदं पाकजातीयरूपादि
असमवेतावच्छेदिकाजातिभेदः। अन्यद्रव्यादिविशेषवृत्तिजातिपरत्वादीनां तथात्वेऽगौरवात्तेन लक्षणसमन्वयः। पाकजान्य
त्वमतिपाकजेतरस्वाश्रयवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिजातिमद्गुणत्वं वा तत्त्वे तेन नतत्त्वे ज्ञात्यन्तमनुपगमे पि निरुक्तिः। तल्लक्षणादेरिव तेऽन्यतो राम॰ १०
पिपीलिकारास्यावयवसंयोगजन्यत्वे समानाधिकरणपाकजामत्वे सतीति विशेषवक्तव्यत्वात् आश्रयनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवृत्ति
गुणत्वव्याप्यव्यापकजातिभिन्नत्वे सति गुणजातीयत्वे सति आश्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं तत्त्वमेकत्वैकपृथक्त्वस्थितिस्थापकस्य

न्ते शब्दविशेषत्ववारणाय गुणावृत्तीति ।। गुणपदं शब्दपरं । सुवर्णत्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणत्वव्याप्यभिन्नार्थे
कं । तेजःसंयोगासमवायिकारणकमात्रवृत्तिशब्दावृत्तिजातिमद्गुणत्वमिति फलितार्थः अवयविद्रव्यत्वं तु न लक्ष्यं ।। मूले नै
मित्तिकपदं तेजःसंयोगजन्यार्थकं ।। पाकजत्वस्य पाकाधीनजन्मनो लक्षणत्वे क्षित्यादिक्षणे ऽव्याप्तिः अतो लक्षणत्वेन निरुक्ते
र्णोदनायेति विनश्यद्वस्येति स्पष्टार्थकं विनुत्ताद्दशमक्षणे वृत्तित्वोपादानात् रूपत्वादिकमादाय विनश्यद्द्रव्यस्यापाविनाशे प्रति
योगिमात्रवृत्त्यवयविरूपादौ रूपादौ नाव्याप्तिर्नातिव्याप्तिरित्यर्थः मूले संख्येति संख्यापरिमाणपदे ऽनेकसंख्यामहत्त्वसमानाधि
करणजन्यपरिमाणपरं प्रचयपदं वा संयोगमात्रपरं ।। तथा चावयवपरिमाणासमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं परिमाणास
मवायिकारणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वार्थः । यथाश्रुते मूले मनुष्याद्युपरिमाणे । परिमाणाजननायोग्यसंयोगवार
णाय । संयोगत्वाभावेति । परिमाणाजनकतानवच्छेदकसंयोगवृत्तिधर्मो मात्रार्थकं तेन नकुमंडलत्वादिकमादायातिप्रसंगः । परिमा
णासमवायिकारणावृत्तिपरिमाणाजननायोग्यसंयोगावृत्तिजातिमत्त्वमिति फलितार्थः कर्मजत्वादृ भिन्नभिन्नत्वे यथाश्रुते मे
वमाधीयः । शब्देति । शब्दासमवायिकारणा वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ।। अभिघातेति असाधारणनिमित्ते

गु॰टि॰ २९ तिबोध्यः॥ संस्कारत्वान्यत्वे न जातिविशेषणीयम्॰ अनेकेति। समवायेनानेकाश्रितत्वलाभायगुणेति गुणत्वव्याप्येति गुण
त्वव्याप्यव्याप्यार्थकं तेन संख्यात्वपृथक्त्वयुक्तः दिक्कालेतिविशेषगुणान्यमहत्त्वेन द्वयोरनुगमः। असमवायीति संपाता
पात। दिक्कालसंयोगस्य कार्यान्तरनिमित्तकारणत्वेमानाभावात्। न अत्र विहितत्वं दिक्संयोगस्यादृष्टनिमित्तत्वात् तत्तदुपादान
मिस्यपि केचित् तान्निरस्यत्ति कत्वापत्तेरिति। शब्दजशब्दमात्रस्य सर्वशब्दनाश्यत्वे तस्यांत्यशब्दमात्रस्य तथात्वेऽनुत्ते स्ये वक्ष्यति कत्वापत्तिः
। अन्त्येति॥ आद्यादिनाशहेतुन द्वितीयादीनां नाशादिस्यपि दृष्टव्यम्॰ आद्यस्य कार्यात्पत्ते स्यकारणनाशेन मध्यानां तु प्रत्येकाव
ध्यंत्रशक्तिकास्यानुभाव्यांविनाशइति संप्रदायः कारणनाशादेव सर्वेषां नाशः अंत्यस्य प्रदेशान्तरेण तुन्तेर भाविनाशहेतुननाशस्य
शक्योपपादनत्वेपि चरमस्य विनाकारणनाशं नाशस्य दुरुपपादत्वात् आद्यस्य पवनसंयोगादिनाशादेव नाशः दुःस्यं च शब्दे सन्नि
पवनक्रियानाशोत्तरतः ऊर्मेण पवनक्रियान्तरविभागसंयोगनाशशब्दनाशा इति शब्दस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वं पाकत्वादिवि रा॰म॰
शिष्टज्ञानं स्तूपपादमितिपुनरेकदेशिनः मूर्तेति। मूर्तत्वं मिह स्पर्शवतो गुणत्वव्याप्यजातीति गुणविभाजकोपाधिपरं तेन २१
परत्वापरत्वमात्रकालिकपरत्वापरत्वयोर्नाव्याप्तिर्न वा संयोगस्यापदवे पर्थ्यं। मात्रांते नमूर्त्तविशेषगुणो विवक्षितः। तथा

गो। तदन्वये विवक्षितस्य पार्थिवपरमाणुनिष्ठयोर्गुरुत्वस्थितिस्थापकयोः नित्यत्वस्याकार्यत्वस्य चाविरोधीत्यर्थः। उत्तर
त्रैवेह तु तत्र गुरुत्वे स्थितिस्थापके च। न लघुत्वस्येहेति पाठे उत्तरत्र पूर्वत्र चेति बोध्यं। पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्यापि पाकज
त्वे पुनरेकदेशिनां मतमेतद्बोध्यमिति॥ एतदा तत्प्रतियोगिमात्रपरामर्शः तथा च तत्प्रतियोगिगुणत्वं पर्यवसितमिति। पर
त्वेति। द्रवत्वं नैमित्तिकद्रवत्वात्। विभुवृत्तिवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे सति सामान्यगुणत्वं। अतीन्द्रियेति वि
शेष्यत इति विशेषः। तथा च। अतीन्द्रियविशेषवेगावृत्तिप्रसक्षजातिशून्य आत्मगुणत्वमित्यर्थः। यद्वा अतीन्द्रियत्वे अ
तीन्द्रियजातिमत्त्वं। परार्धत्वस्यातीन्द्रियत्वाद्विशेषेति। जीवनयोनिप्रयत्नवारणाय यत्नान्यत्वे। अनुद्भूतत्वमादाय रूपादावतिव्या
प्तेरात्मपदमिति। संज्ञा त्रैविध्यमेव मूलस्वरससिद्धा। तत्राधुनिकसंकेतशालिनी पारिभाषिकी। यथा चैत्रादिः। उपाधिप्रवृत्तिनिमि
त्तिका वौपाधिकी॥ यथा काशपद्युम्नादि। जातिप्रवृत्तिनिमित्तिका च नैमित्तिकी। यथा गवादिः। प्रवृत्तिनिमित्तं च शक्यतावच्छेदकं।
आधुनिकसंकेतस्तत्र शक्तिरिति चैत्रत्वादिकं न तथा। भाष्यकारः पुराकाशादिसंज्ञामपि पारिभाषिकीमाह स्मात्तदनुरोधेन त्वनुगतो
पाधिप्रवृत्तिनिमित्त [redacted] कसंज्ञात्वमेवौपाधिकत्वं। अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तश

गु॰ श्रा॰ शि॰ न्यसंकेतत्वं च पारिभाषिकत्वं वाच्यं। व्युत्पत्त्यादिविषयते वानुपदमेव शब्दादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं। संज्ञा च संकेतवत प्रतिपदिकं। शतृशा
२२ नजाद्यंतेषु धातुप्रत्यययोश्च संज्ञाव्यवहारविरहात्। कर्तृकारकादिशब्दास्तु संकेतवंत एव। पाचकपाठकादयस्तु संकेतभ्रम
त्वान्न संज्ञा। तथापि संज्ञात्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तभ्रमसंकेतवत्त्वमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तभ्रमसंकेतवत्त्वं वा पारिभाषिकत्वं। संकेत
भ्रमत्वे सति योगिकसंज्ञात्वमौपाधिकत्वं तेन पंकजादिव्युदासः॥ उपधेयसांकर्यस्यादोषत्वात् पंकजादिवारणाय स्यंतम
नुपादेयमेव वा। सप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञात्वमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञात्वं वा नैमित्तिकत्वं वाच्यं। इदं पुनरत्रावधेयं संपुञ्जते वि
मज्जते विमज्जने द्रवति स्पृशति स्निग्धं बुध्यते इच्छति द्वेष्टि यतते इत्यादौ धातोरेव संयोगादिप्रतीतेर्न तत्र तेन समुदायस्य तत्र शक्तिः
इयांस्तु विशेषः क्वचित्केवलादेव धातोस्तत्प्रतीतिः क्वचित्तूपसर्गसंदानेनेति इष्टत्वपरत्वापरत्वगुरुत्वेषु च समभिव्याहृतपृथ
गादिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेव तद्गुणान् प्रकृत्यर्थधर्माननु भावप्रत्ययः प्रत्याययति प्रतीतिस्तद्धर्मत्वेन तादृश्ये [?] तावेत्समये द
ते तत्परत्वमपरत्वं चेत् ज्ञोतिविशिष्टमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु विभाजकोपाधिविशिष्टमतिगौरवात्तथा च यथा परो नानार्थावेवा॥ रा॰
संख्यायते परिमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तिमात्रेणातिविशेषविशिष्टे च रूढिः। इत्थं चात्र संख्यापरिमाणयोरपि विगतिरेव तत्त्वक २

क्रिःसंयोगादीनामपि नैमित्ति ३

ऽयसंकेतोपगमादिना संयोगादीनां संज्ञात्वोपपादनेपि न नैमित्तिकत्वनिर्वाहः ॥ एकव्यक्तिमात्रबोधिका संज्ञापारि[redacted]
[redacted] भाषिकी । उपाधिपुरस्कारेण । उपाधिमात्रपुरस्कारेण वाऽनेकव्यक्तिबोधिका चौपाधिकी । जातिपुरस्का
रेण बोधिका च नैमित्तिकत्वमित्यपि केचित् ॥ वाच्यंसदित्यादि ॥ अत्र वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वमात्रं न तु शक्तिविशेष्यत्वमसंभवा
त् । दधिस्वर्णादिपदे दध्यादेर्वारणाय । वाच्योपस्थापकमिति । तदर्थश्च प्रकृतशाब्दजन्यप्रतीतिप्रकारत्वं । वाच्यवृत्तित्वं सा
क्षाच्छक्तिविशेष्यवृत्तित्वं तेन नाकृतेरुपाधिघटकधर्मस्य च संग्रहः । आकृतिमत्त्वं तु न शक्यं तथा च व्याप्यत्वेन जात्याकृतिव्यक्ति
यस्तु पदार्थ इति विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेषणसंबंधोपि प्रकार इति चेन्न तथापि नासौ शक्योपस्थितिप्रकारः । ननु शक्यतावच्छेदकमिति
। अत्रेदं तत्त्वं । पटुभयत्वरूपविशिष्टयोः संबंधो गृहीतस्तत्रैकरूपविशिष्टे कृततात्पर्यग्रहानाद्रूपान्तरविशिष्टप्रकारेणोपस्थितिः यथा हस्ति
हस्तिपकादिपदस्य पदार्थयोः प्राथम्यमेव मर्यादा । यत्र च कृतेण पदादुपस्थितिः शाब्दबोधोपि तेनैवान्वयस्मरणात् निर्विकल्पकं
न च निर्विकल्पकोपस्थितस्पर्शाद्यनुभवप्रवेशः । आकांक्षादिज्ञानविरहात् शक्तिग्रहेयपदार्थोपस्थितौ च प्रकारस्याशक्यत्वे
गोत्वादेरपि तथात्वप्रसंगः अशक्येनापि शक्यानुगमसंभवात् । विशिष्टे तु शक्तिग्रहो नेहापि वारयितुं शक्यः नियतोपस्थिति

त॰ कि॰ विरहात्तच्छब्दाश्रयत्वस्य न तथात्वं कदाचिदपि दृष्टव्याप्तिरिति द्रव्यत्वेनास्य स्थितेरिति चेत् । सत्यम् । वैचित्र्यात्कस्यचिद्द्रव्यत्वे
२३ त नेकस्यचिद्गुणस्य द्रव्यत्वेनोपस्थितावपि लाघवाद्द्रव्यत्वविशिष्टमेव शब्दमिति यथा वधार्य्यते तथैव हि प्रवधार्य्यतां गगनादिवच्छ
शब्द एव शक्तावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तिसंसर्गाभावमर्य्यादा । विनिगमनाविरहेण ककारगकारादीनां सर्वेषामेव शक्तावच्छेदकत्वे
तेषामनुगमकशब्दत्वमादायोपपत्तेः अन्यथा शक्यानन्त्यप्रसंगादिति । भावत्वेन गुणत्वेन तेन च प्रसंगात्तत्संख्यापादितेष्वपि गुणावहि
र्भावाभ्युदासनं । अत एवाग्रे च सरेणुं तत्संख्यां च विहाय संयोगादाविति उक्तं । तत्र चादिपदात्परिमाणपरिग्रहः । विशेषगुणापी
ति । आत्मावृत्तसद्दे द्विपकत्वस्य वाऽनुपगमेऽपीत्यपरार्थः । चक्षुर्मात्रेति त्वगग्राह्यत्वं चक्षुर्ग्राह्यत्वं चाव्याप्तार्थः । त्रसरेणुगते तु म
हद्द्रव्यत्वेन प्रसक्तेः इति तद्हृदयं । महद्द्रव्यत्वाभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वविशेषगुणत्वं वा विवक्षितं । अत एव देवानां त्वगग्राहीन्द्रियस्नेहादिव्यक्तौ
नातिव्याप्तिः । गमनादीति । चक्षुरग्राह्यत्वे सति रसनग्राह्यस्वधर्मवद्गुणत्वं रसत्वं । चक्षुर्ग्राह्यस्वघ्राणग्राह्यत्वधर्मवद्गुणत्वं गन्धत्वं । स च ध
र्मो मधुरत्वसुरभित्वादिरखण्डोपाधिरूपः । गुणत्वमखण्डोपाधिः सर्वेन्द्रियवेद्यमित्यग्राह्यत्वात् । रसगन्धवद्द्रव्यवारणाय गुणेति । राम॰
त्वेहद्द्रव्यत्वाहृत्तित्वग्ग्राह्यत्वधर्मवद्विशेषगुणत्वं । चक्षुर्ग्राह्यस्वत्वग्ग्राह्यत्वधर्मवद्गुणत्वं स्पर्शत्वं । स च धर्मः शीतत्वादिः । नी २३

लपीतादिवर्थीतादेरप्यैकैकत्वोपगमे तु चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वाग्राह्यग्रणत्वं तत्वं वायंश्रोत्रग्राह्यत्वं गुणत्वं च शब्दत्वात्राहगत
सख्यावारणाय। गुणेति। इदं च वधे यं मधुरत्वादिवत्तरसत्वादीनामपि अखंडोपाधित्वेन क्षतिः। मधुरादिसौरभादिषु रसाद्याका
रानुगतमतेरनुभवसिद्धत्वात्। एवं चाक्षुषादिप्रत्यक्षनियामकतया लाघवेन रूपत्वादेरपि सिद्धत्वादिति तथा च मधुरादिरि व
रसादेरपि संज्ञा खंडोपाधिनिमित्तकैवेति।। फणपरेति।। तेषां जातेराकृतिव्यंग्यत्वनियमादिति तत्त्वं रूपादि द्वीः रूपत्वादिवि
ग्या शिष्टधीः। [illegible]द्रास्थलार्थेति। लौ हेतूने चक्षुर्ग्राह्यत्वेन नीलादीनां स्पर्शग्राह्यत्वेः स्पर्शग्राह्यत्वेनीलादिधीकारणत्वेन चक्षुष
त्वेन ग्राह्यत्विति स्पर्शाग्राह्यद्रूपस्यैव चक्षुः। असंक्षत्वप्रसंगादिस्स चक्षुषस्तत्सन्निकर्षेणात् रूपस्पर्शयोः। नियमादेनोरूपत्वो
पगमे च नापरोक्षा। अनुपलब्धोपलभ्यमानत्वोपलब्धानुपलभ्यमानत्वरूपानुत्पत्तेश्चवि नष्टसाधर्म्यात् तत्तेन्द्रियग्रहणाच्च भिन्न
त आह। न चायमिति। अयमोऽसंसर्गाग्रहमात्रे। सममवायविषयता। समवायस्यातद्भेदाग्रहेति। एवमित्यादि समवायस्यातो
द्रियत्वेन तद्भिन्नाशप्रत्यक्षानुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। रूपाकाशादेरूपत्वाद्विनीलो वा कारावसीव्याहीलो विनो। चक्षुर्माचेति
तेजोविशेषगतप्रमात्ववारणाय ग्राह्यत्वायोग्यतिः ग्राह्यत्वार्थक ग्राणपरिमाणाभिन्नाग्रस्थः। तेन चक्षुर्मात्रैव ग्रहणे

३

गु॰प्र॰ २४ परिमाणमात्रवृत्तिजातिभेदव्युदासः साक्षाद्व्याप्यत्वं तु न वाच्यं। उक्तरूपं ग्रंथविरोधात्। चक्षुर्मात्रग्राह्यधर्मे समवायिपरिमा
णाश्रयणात्त्वं तु स्पर्शः स्पर्शद्रवत्वयोरिति स्पर्शस्यैव कारणतावच्छेदकत्वनिधानं पृथिव्यादीति। विशेषेति पृथिवीतेजोम्य
तरगुणान्यत्वे गुणत्वव्याप्येति गुणपदं स्पर्शपरं। तद्व्याप्यत्वं तु न समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं स्पर्शादृष्टौ तु फलितो
र्थः। तथा च वायुवृत्तिरूपवृत्तिस्पर्शवृत्तित्वं पौर्विकलिकमुपादानं। तथा च पृथिवीविशेषगुणावृत्तितेजोवृत्तिवायुवृत्तिस्पर्श
त्ति स्पर्शावृत्तिर्वा या जातिस्तद्वत्त्वं तेजोविशेषगुणवृत्तिजलवृत्तिवृत्तिवायुवृत्ति तेजोजातिमत्त्वं तेजोविशेषगुणावृत्तिस्पर्शावृत्ति
जातिमत्त्वं च लक्षणं। न कारणत्वं। न चाक्षुषप्रत्यक्षमात्रे कारणत्वं। यत्किंचित्प्रत्यक्षकारणत्वेनैव लक्षणं भवाद्यो हि। अत्र
उद्भूतेति। उद्भूतरूपवत्त्वस्येति मत्वर्थः। विवक्षितार्थत्वात्। उद्भूतरूपत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वादिसमर्थः। उद्भूतरूपस्य कारण
त्वादिति पाठस्तु सुगम एव। चाक्षुषेति॥ कारणविशेषगुणशब्दयोर्विशेषपरतया चाक्षुषनिर्विकल्पकविषयपृथिवीविशेष
गुणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः। तेनोद्भूतस्पर्शस्य द्रव्यप्रत्यक्षहेतुतामते स्पर्शधर्माधर्मयोः स्नेहद्रवत्वयोश्च नातिप्र रा॰म॰
संगः। गंधादावव्याप्तेः नाधिकचाक्षुषप्रत्यक्षविषयतया। निर्विकल्पकेति। वस्तुतस्तु चाक्षुषद्रव्यप्रत्यक्षप्रत्यक्षे द्रव्यप्रत्यासत्ता २४

चोद्भूतरूप...

कारणत्वं विवक्षितं। तत्र प्रत्यक्षस्य विषयतारूपादेः समवायः प्रत्यासत्तिः सामान्यलक्षणायानीरूपद्रव्यस्यापि चाक्षुषप्रत्य
क्षत्वाजन्यतावच्छेदकविशेषस्फोरणाय निर्विकल्पकेति॥ ग्राह्यव्याप्यतिप्रसक्तौ रीत्यास्पर्शादिग्राह्यर्थकं। विषयस्थस्यालोक
स्थस्य च रूपस्य प्रत्यक्षकारणत्वमाक्षिपति। ननु विषयालोकयोरुद्भूतरूपवत्त्वस्येति। समाधत्ते मैवमिति विषयस्थस्यालोक
स्थस्य स्योत्कर्षादिति। मूले सगुणानामिति। अत्र स्वतंत्राः। अनुद्भूतरूपादौ मानाभावः द्रव्यत्वस्य
वा वपृथिवीत्वादेरप्यप्रयोजकत्वात्। अतएव योरूपनास्तीतिप्रतीतिः सामान्याभावविष यिणी सर्वानुभवसिद्धा लाघवे
न रूपस्पर्शयोः प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वात्। अहेस्तु च क्षणादित दवयवेषु तयोः सत्वेनेषां तयोश्च प्रत्यक्षत्व प्रसंगात्। उपास्थि
तेव त्वकुसुमिकुरुष्म हति वा याविवतथाविधे चक्षुरादावपि निराबाधेवास्पर्शसामान्याभा प्रतीतिः एवं स्पर्शसामान्याभाव व
स्यापि अनेनानारंभकतावच्छेदकानामनुद्भूतस्पर्शानां तदप्रत्यक्षत्वप्रयोजकानां च वर्हि नामनुद्भूतत्वानां कल्पनामयेस्याभ
प तचतुष्टयद्वैरेकेस्याजातेरारंभकतावच्छेदिकयोः कल्पनेवलघीयसी। अथ साजातिः पृथिवीत्वादिव्याप्यिका वर्तते या। अन्यथा
संकरप्रसंगात् तथा चालावयविनोद्रव्यारंभकत्वानितिचेत् तत्रापि न कथं तदभ्यसेन तथात्वादिति चेन्न हि तत्त्वमेव प्रतिवंधक

उ.क्रि. म स्त्त। अपि न्वैकैकामत्वस्य तथात्वे मिलितयोर्दण्डद्वयोस्तथात्वापत्तिः तावदन्यतरान्यत्वेन च तथात्वे तावतामन्योन्याभावानां मिथो
२९ विशेषणविशेष्यभावानामानन्त्यादनन्तकार्य्यकारणभावप्रसंगः। अस्तु वा संयुक्तसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तेजस्त्वजातिर्मूर्त्तत्व
मेव तथा शेषमुपदर्शितदिशावसेयं। यत्तु जन्यस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन पार्थिवपरमाणुपावकजन्यद्रव्यवृत्तिका जातिस्ताव
ज न्निराबाधं सिद्धेति साच संकरप्रसंगेन जलपरमाण्वादिवृत्तिः स्वरूपयोग्येपि चैला दिपरमाणौ स्पर्शानुत्पत्तिः स्पर्शे न प्रतिबंधात्। असम
वायिकारणाविरहाद्वा। एवं च रूपप्रयोजिकेति तात्पर्य्यं। अत एव तदनुगमेऽननुगतेः पृथिवीत्वादिभिरनुगतत्वे वा शब्दासमानाधिकरणनि
मि त्यमहत्त्वानधिकरणमनोन्यद्रव्यत्वादिना पंचानां वाचकं ति दिक्। मतेऽनित्यता [illegible] नित्यत्वं सत्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं॥
सा कार्य्यता [illegible] पादीनां परमाणुरूपं न कार्य्यं परमाणुरूपत्वे सति अविचित्रत्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथा दृष्टान्तः। अविनाशित्वे सत्वे
सत्यकार्य्यत्वात् गगनादिवदिति पर्य्यवसितोऽर्थः। रूपरसस्पर्शयोरपि बोध्यं प्रकाश [illegible] त्वेति साक्षादिति भेदेन आप्यत्वबाध
नायाद्रव्यत्वं आप्यजातिसमानाधिकरणगुणमात्रवृत्तिर्द्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्यतावच्छेदिका नाना जातिव्यापिका जातिस्त राम.
व्या दनुगतत्वमर्थः। हेतुत्वादिवारणाय गुणपदं यावद्वैकल्पिकमनुपादानं। अनुपादानमेव वा यावि विचित्रतायां अगुणवृत्तित्वे २९
४ पादीनां आदिग्रहणाद्रसादेरपि नत्यात्वसिद्धये। [illegible] कींच विचित्रता याः सिद्धिमनुरुध्य कार्यद्रव्येष्विति। तथा यापार्थिवपरमाणुरू

१ पाकजत्वव्या

प्यूरेषात् जलाद्यवयवि रूपादौ विचित्रता विरहे । पिकाद्यत्वादी हूं पिकोतीय यद्यपि एवं पाकजत्वव्याप्यापि न कार्यत्वव्या
हृन्निति तथाप्यसमवायिकारणांतरविरहिणो भावस्य पाकजत्वव्यतिरेकात्कार्यत्वव्यतिरेक एवं सिद्ध्यतीति हृदयं ॥ रूपादिपाकजत्व २
व्यापिका चेयं तेन सलिलसंयोगस्यापि पाकजत्वेपि न क्षतिः । विशेषगुणपाकजत्वाभिप्रायेण तु द्रव्यविभाजकोपाधि रूपादेयः ते
नशात्वस्य तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वेपि न क्षतिः । तत्रापि कलाघनेकजातिव्यापकस्य गगनत्वव्याप्यतावच्छेदकेस्य
शब्दत्वस्य सत्वात् नानाजातिभ्यो द्रव्यादिभिन्नाभ्यां तथा । तेन सलिलादि रूपादावुद्भूतत्वानुद्भूतत्वोत्कर्षापकर्षसत्वेपि न क्षतिः सलि
लादिषु लोलत्वव्याहृतो नानाजातिव्यापको जातिविशेषः पृथिवीप्सुतेः स्नेहेति मतेनेदं । तदनभ्युपगमे तु एकजातीयगुणवृत्ति
भा नानाजात्यवच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता अथ च द्रव्यविं[redacted]जकोपाधिसामानाधिकरण्यपाठ द्रव्यविभाजकोपाध्युपाधिसामानाधि
करण्यत्वेनैकजातीयगुणवृत्ति नानाजातिव्यापकत्वं तदुपाधिसामानाधिकरण्यं वा तत्त्वं वाच्यं । गुणत्वव्याप्यजातिसैकजातीयत्वस्य ला
भाय गुणायदा । तेन कालसाकल्यलाघवच्छिन्नव्यापकत्वेन्तत्वादि सामानाधिकरण्यपि जलादि रूपादीनां न दोषः । संयोगगती
कजातिभेदान् जलत्वादिसामानाधिकरण्यव्याप्यविभागगतावावचेत्वेन स्नेहे तु उत्कर्षादि प्राप्ये एवं जातिभेदान् नानाजात्यवच्छि

ब

गु॰दि॰म॰ ग्रहत्वादिव्यापकद्रव्यत्वव्याप्यजातिसामानाधिकरण्यादिकं रूपादिपाकजत्वव्यापकमिति वा वक्तव्यं। मूर्त्तत्वादिति। भू
२६ तत्वं वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणजातीयवत्वं। प्रकृते च वहिरिन्द्रियत्वे च स्पृष्टं रूपत्वपदं वा भूतविशेषरूपवत्तपरं। जलपरमा
णुरूपं कार्य्यरूपत्वादित्यत्रापि पक्षधर्मपरमाणुरूपत्वावच्छिन्नत्तद्व्यापकं पृथिवीरूपत्वमुपाधिः। निमित्तेति। निमित्तेकारणा
म गुणासर्वैकत्वस्यासमवायिकारणस्य च निर्गुणत्वेन तद्गुणासर्वैकत्वस्य चासंभवित्वेनेत्यर्थः। वस्तुतस्तु निमित्तासमवायिनोः का
र्य्यगुणासमवायि [redacted] कारणगुणवत्वाभावादित्यर्थः। तेनासमवायिगुणाप्रसिद्ध्यापि न क्षतिः। रूपत्वे यदि वा
रूपमेव पृथिवीसाधिरूपात् रूपमात्रं पक्षः पावकोपपक्षः पावकाभिन्नत्वे न नभवदभिमते रूपे इति अकाशेकेदाभेद इति भेदे भेदे संबंध
संसभेदो भेदाभेदः संबंधः प्रतियोगित्व अधिकरणत्वे च आधेयरूपनिरूपभेदप्रतियोगिनो घटस्य रूपाभिन्नत्वं विशिष्टयेरूपप्रतियोगिक
भेदवत्तत्तद्भाववत्त्वउभयथैव शुक्लः पटः पटस्य शुक्लो रूपमिति प्रतीतेः संभवात्। उभयथैवैवप्रमाणाविशिष्टीयरूपहानविना राम॰
न्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वसंभवतीति तत्साधये ते। अन्योन्याभावत्वमित्यादि। अभावत्वं साक्षाद्व्याप्यत्वं। अभावविभाज
कोपाधित्वं। अत्र हेतुसंततेनोपादेयं। अव्याप्यवृत्तित्वं संयोगाभावयोरव्याप्यवृत्तित्वात्। व्याप्यवृत्तेरपि तयोः प्रतियोगिस २६

वायिनिष्ठाभावप्रसादेश्यात् ।एककालावच्छेदेन विवक्षायाः प्रकृतानुपयोगात् ।। युगपद्वृत्तिसामानाधिकरण्यप्रतीत्युपप
त्तये भेदाभेदयोगयेष्टसाधनायमनुयादानमित्यपि केचित् तथाविवक्षायोपि वैयर्थ्यापरिहारात् निरूपितनिरूपयोः समवा
यस्येत्यर्थः तथा च रूपाभावस्य निरूपितत्वे परमाणुरूपाभावस्य समवायस्यापि निरूपितत्वात् रूपाभावप्रमापत्तौ वायोः द्वैयणुकादौ रूपा
भावत्वमेव स्यादनुरक्तत्वादिवत् अवयवविरक्तरूपाभावत्वयोरवयवरूपाभावसमवा [redacted]
[redacted] याधीनत्वादितिर्ईश्वरज्ञानादिनेति तस्यापि योगिनामीश्वरस्य च प्रत्यक्षत्वात् अस्मदादीत्यनेन च प्रत्यक्ष
स्य लौकिकत्वं विवक्षितं ।। किंच स्याद्यनुयोगमात्रे एकमाश्रयं विना अन्यत्र गत्वमानात्वमनेनेष्टत्वात् आश्रयमात्रं विना च
ने यद्ग्रहणं जातिवन्त्स्यादप्यक्रयप्रसङ्गत्वात् । मूले समनेनैवेति एवकारेण नयनव्यवच्छेदः । योग्य आतीय तथा च रूपमनयाभ्
वेक्षु रूपत्वधर्म समवायिग्राह्यमित्यर्थः । ग्राह्यतेति द्रव्यवच्छेदाय प्रकाशे । समनेत रूपादि अग्राह्यत्वयावृत्ताते जातिविशेषण
वहिरिन्द्रियग्राह्यं समन्ग्रात्वं । तथा वायां त्वेतद्ग्राह्यत्वाप्रवे कल्पिकोपादानेन लक्षणं दृप्ते तात्पर्यं नवासस्य पृथ्वी
त्वादेर्भेदः ।तत्र रूपसनग्राह्यत्व प्राग्राह्यत्वव्याप्यजातित्वहेतुत्वं स्यान्नेत्वात् । रूपसनेत रूपवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे वहिरिन्द्रियग्राह्यत्ववर्तनं ते

६

ए॰शि॰ २८ घ्राणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमितिवार्थः। अग्राह्यघटितलक्षणपक्षे एवकारप्रयोजनमाह। एवकारेणेति। अत एव त्वा
दि। एवं च मते प्रमाणपदं सत्तर्कप्रमाणपरं। तथा चेन्द्रियजन्यत्वादि। गत्वमाणरसं जलं पक्षः। तेन न भागासिद्धिः। अग्राह्येति स
जातीयगोचरोपलक्षकं साक्षात्संबन्धगर्भविषयतातिरिक्तस्वरूपेणाकारणत्वं वा वक्तव्यं तेन न प्रतीयतेन्द्रियजन्यत्वस्य वा नि
घ्राणेन्द्रियाजन्यत्वस्वरूपस्य सर्वज्ञानसाधारणेपि परस्परसत्त्वादेः स्वस्य च व्यंजकत्वेपि न क्षतिः। घ्राणेति। घ्राणत्वव्याप्यजाति
साजात्यलाभाय। न चैवं मृदि व्यंजकरूपवद्वृपपत्तिः। न च घ्राणत्वगुणवत्त्वं। न वायुरादिकं तादृशरूपादिमत्। अतस्तज्जातीय
त्वोपादानं॥ अत्रैवं परम्परेतेनेत्यतो नियतेन्द्रियग्राह्यत्वगुणग्राहकपदविशेषगुणवत्तत्तज्जातीयस्य सजातीयसाक्षात्कारकार
णस्य ग्राह्यत्वगुणस्य सजातीयवत्त्वं यथा रूपव्यंजकत्वरूपवानालोकः। जलमपि च मतं प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वगुणग्राहकरसा
त्मकविशेषगुणवत्। तस्मात्सजातीयसाक्षात्कारकारणतज्जातीयग्राह्यगुणजातीयवदिति विवक्षिते उपदर्शितव्याप्तिस्फो
रणाय साध्ये प्रतिनियतेन्द्रियोपादानं न तु विवक्षितार्थकमेव तत्। यथाश्रुतार्थे तु सजातीयव्यंजकालोकरूपजातीयरूपवत्त्वे रा॰म॰
न सिद्धसाधनं हेतौ ग्राहकान्तवैयर्थ्यं च प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वं त्वचदर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं तेन २८

केंद्रियमात्रगृहीतस्नेहादिव्युदासः स्नेहादेरपि तादृशजातिमत्त्वे स्नेहत्वादिग्राहकत्वात् । गुरोरिति । रसस्यापि स्वात्मकतादृ
शगुणग्राहकत्वात्प्रसिद्धिः । रसनरसत्कान्यग्राह्यत्व इति न तस्य रसान्तरव्यंजकत्वेन सिद्धसाधनं । अर्थान्तरं वा । परिमाणस्यापि रू
पादिव्यंजकत्वात् विशेषगुणेति । महत्त्वस्पर्शोद्भूतत्वव्यंजकत्वोपगमे तु तादृशगुणग्राहकेऽव्यवारणाय गुणमात्रमनुपादेयं । य
द्गुणत्ववारणाय गुणग्राहकविशेषगुणयोर्वैकल्पिकोपादानं । ग्राह्यत्वान्तर्वर्तयोः समानाधिकरणविशेषणं । गुणग्राहकोऽग्रा
हकोऽगुणः ज्ञानादिवारणाय । गुणेति शब्दस्य त्वादेः श्रोत्रस्य त्ववारणाय ग्राहकत्वानभ्युपगन्तृत्वेति [illegible] । साध्यप्रतिनियतेंद्रियग्राह्यत्व
त्वेऽस्वविजातीयवृत्ति इंद्रियाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वं । स्वविजातीयं च स्व इंद्रियं तद्ग्राह्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं त्वक्पादेरालोकादिर्विजा
तीयमनःशरीरान्यग्राह्यत्वाद्वह्निरिंद्रियेति । सजातीयव्यंजकमनःसंयोगजातीयसंयोगवत्त्वेन सिद्धसाधनवारणाय । ग्राह्यत्वेति
। [illegible]पि स्वसमानजातीयेंद्रियग्राह्यत्वं त्वक्त्वावच्छेदकसामञ्जस्य । इंद्रियेति स्वसमानजातीयव्यंजकत्वोपशरीरग्राह्यत्वालोकरूपजातीय
रूपवत्त्वात् सिद्धसाधनस्य वारणाय । तथापि वायुपक्षके स्पर्शजातीयव्यंजकत्वसाधनसाधारणपापवक्त्रमभिधाने अन्यथा वा
योः स्वसमानजातीयत्वात् ग्राह्यस्य सजातीयव्यंजकालोकसंयोगस्य सजातीयत्वात् सिद्धसाधनप्रसंगात् । वायोर्वा सजा

२ (अंतिमजातीयत्वस्य कृत्स्नज्ञेयं =)

गु॰शि॰ यथाग्राहकग्राह्यत्वविशेषगुणजातीयवत्त्वं साध्यं । हेतौ च यावत्त्वं एवं निरुक्तार्थकं । ग्राहकत्वं च । स्वग्राहकत्वं । प्रत्यक्षत्वं
१८ मिति यावत् । तथा च त्वगिन्द्रियजातिमद्गुणावच्छिन्नत्वात् प्रत्यक्षगुणावच्छिन्नत्वात् विशेषगुणावच्छिन्नत्वादिति हेतुत्रये तात्प
र्य्यं । अगृहीतस्य गृहीतरूपादिके व्यभिचारवारणाय साध्ये सजातीयत्वोपादानं रसः । जातीयसाक्षात्कारकारणग्राह्यजाती
यः । दर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमद्वृत्तिविशेषगुणत्वादिति तु न्यायः । रीतिस्तु नैव त्रितयात्रहीति चित्ररूपो
विजातीयनानारूपवतः संभवति इत्यर्थः । रूपवति परंपरया आश्रितं त्वाव्याप्यवृत्तौ तिस विषयावृत्तिजातेर्व्याप्याव्याप्यवृत्ति
त्वाभावात् । अत एव कर्मापि न व्याप्यवृत्तिः । अवयविनइत्यादि रूपादीनां व्याप्यवृत्तित्वे रूपस्य सजातीयजनने विजातीयरू
पसंवलनमनायत्तप्रतिबंधकं नास्थीयते । रूपजननमात्रे एव तथात्वे व्यवयविनो नीरूपत्वेन चाक्षुषत्वप्रसंगात् । एतेन स्प
र्शो व्याख्यातः । तत्रापि कठिनसुकुमारत्वादेरनुभवसिद्धत्वात् । न च संयोगभेद एवासौ । चाक्षुषत्वप्रसंगात् । रसादिना रसा रघु॰
दिजननएव तुल्यत्वाद्वा विजातीयसंवलन । न स्यात्तु अनुभवसिद्धश्चित्रो रसो न वा द्रव्यरासनं येन तत्स्पर्श तथा तु यथ स्मात्सोपि कल्प्यत इत्य
र्थः ॥ अथ नानात्वे प्रतिबंधो व्याप्यवृत्तिनावेवावयविनि विजातीयोरसो गंधो व्यग्र पतुत्पद्येते इति चेत् । नाम महद्व्याप्ति तेमंध १८

रूपवत्परंपराश्रितत्वं ६

राभ्यांअवयवाभ्यामारब्धस्यान्त्यावयवमात्रावच्छेदेन त्वसनसंयोगेपि माधुर्यपोपलंभप्रसंगात् ॥ एतेन गंधोव्याख्यातः ॥ एकदेशि
नस्तु निष्प्रामाणिक एवआप्यवृत्ते रूपदर्शितात् आप्यवृत्तिजातीयत्वाविरोधः अस्पंदमानेपि मूलेवलवत्तामारुते नकम्पमाने शाखा
तृ सम्बहे महीरुहेपि कंपत इति प्रत्ययात् ॥ निष्कृष्ट कृतएवावयवोपलंभो दोषविशेषात् एकपलाशादिकंपनेपि न मही रुहेश्च
लतीति प्रतीतिः श्यामांतरावयवे चपकेशेऽरक्तोयमिति प्रतीतेर्विनाबाधकमप्रामाणिकत्वमशक्यत्वात् ॥ लोहितोपरक्तवर्णेन
मुखेपुष्ठेचपांडुरः इति स्मरणाच्च ॥ नाप्यतिरिक्तस्य चित्रस्य संभवः नीलस्य नीलेतररूपाजनकत्वात् ॥ अन्यथा नीलात्पीतोत्पादप्र
संगात् ॥ रूपत्वेन पार्थिवरूपत्वेन वा चित्ररूपोत्पादकत्वोपगमे विजातीयचित्रनीलानीलचित्रमहावयवा रब्धेषु चित्ररूपोत्पादनिया
मकस्याननुगतातिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वात् ॥ स्वविजातीयरूपसंवलनं तन्नियामकं तद्वैजात्यं च चित्रत्वादिति ॥ नोत्तवृत्ति भिन्नजातिम
त्वा । संवलनमपि तत्समवायि समवेत द्रव्यसमवायि समवाय इत्यपि केचित् ॥ तस्मिन्नेकं चित्रमिति धीरेकवृन्तमिति वदिलक्षणा
समनृत्तालेवृन्नावेलक्षण्यं वाच्यैकद्रव्यसमवायः ॥ अवयवसंयोगाभावदशायां हाभ्यामिवाश्रयविरहादेव एकेनाप्यनारंभः
॥ न च विजातीयासंवलिते नेव तत्संवलितेन जनितस्यापि नीलादेर्व्याप्यवृत्तित्वप्रसंगः स्वस्वाश्रयावच्छेदेन स्वजातीयरूपज

गु॰टी॰ २९ ननोन्मुखानि रूपाणि। अविरोधात्। एकमेव सजातीयं रूपं जनयति ज्ञानकारणानीव समूहालंबनं। न च तत्र विरोधः। प्रतिब
धात्। वा स्याद् यथावष्टंभेन विजातीयरूपो स्यात्॥ एतेन रसादयो व्याख्याताः॥ अत एव षड्रसा हरीतकीति निराबाधो व्यवहारः। प्रा
माणिकानामिति॥ ०॥ भाष्ये पाकजोत्पत्तिविधानं पाकजाः पाकाधीनाः तदुत्पत्तेर्विधानं प्रकारः। इदानीं पार्थिवावयविमात्र
परिग्रहः। अवयविपाकनिरासार्थमाप्रस्वभावत्वप्रतिपादनाय [illegible] मद्रव्यस्येति तदानीं साक्षात्परंपरया वारंभकेषु अणु
षु परमाणुषु तिष्ठत्सु प्रकृतपाकापेक्षयेति। तथा च प्रकृतपाकस्य समस्तमानत्वपरमाणवावधित्वा द्व्यणुपर्यन्तसाधारणं पार्थिवं आ
दिपदपरिग्रहात् सकलपार्थिवान्तर्गतं परमाणुस्वरूपं आग्निना संयुक्तस्य द्व्यादिपरमाणुपर्यन्तस्य मध्येऽवयवारंभके घुवे
यादि द्व्यणुकपर्यन्तारंभकेषु योगपद्यतावल्लानन्तरं तावन्मात्रपरामर्शेन परंपरयेति। द्व्यणुकादिकमधिकृत्य द्व्यणुकनाशानुयोगि
निकर्माणुसंयोगे। एकस्य द्व्यणुकनाशस्यैकस्मादेव परमाणुसंयोगनाशादुत्सारादुत्पत्तेर्जातत्वमिप्रायमिति जातिरनुगतो धर्मः। वि
भागेन कर्मणि नाशाध्येवित्युनिव्यभिचारः। विभागत्वेन कर्मजत्वे साध्ये विभागजविभागे तत्तौ। प्रकृते विभागजमद्रुतिः। अव राम॰
यविरूपादेरिस्याविनश्यदवस्थस्यैतादिः। तेन यावद्द्रव्यनाशनाश्यरूपादौ न व्यभिचारः। यद्यपि स्पर्शाश्रमेण दृष्टा ना २९

ंमात्तस्पर्शोत्पादकाले च रूपस्याप्युत्पादात्पार्थिवावयविनो नीरूपत्वसंभावना । तैरप्यावयविपाकमालंब्य जयदेवीनीरूप था
त्वप्रसंगोऽभिहितः । यदा कदाचित्स्पर्शवत्त्वमेव द्रव्यारंभप्रयोजकमित्यपि कश्चित् । यथा देवीनीरूपत्वप्रसंगः । स रूपपक्षे यत्नुसा
द प्रसंग इत्यपरे । एकस्मादग्निसंयोगात्परंपरया परमाणुक्रियादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः अन्यस्माच्च श्यामादिविनाशः अन्यस्मा
च्च रक्ताद्युत्पाद इति ग्रंथहृकार्थः । अत्र वदंति । एकस्यैवाग्निसंयोगस्य द्व्यणुकनाशानुगुणक्रियायाः श्यामादिविनाशस्य रक्ता
देस्तद्विनाशस्यारंभाद्यंतरस्य च हेतुत्वमक्तविरोधविरहात् । तथाहि अग्निसंयोगाद्यदा परमाणौ क्रिया तदैवाग्निक्रियया नाश
श्यामनाशौ । अथाग्निक्रियातः परमाणुद्वयविभागरक्तोत्पादौ । अथाग्निपरमाणुविभागपरमाणुसंयोगनाशरक्तनाशौ । अ ९६
थाग्निपरमाणुसंयोगद्व्यणुकनाशौ रक्तोत्पत्तिश्च । पूर्वस्त्वग्निसंयोगो न तत्राशकोऽनष्टत्वात् । अस्ति चात्र स्पर्शानामिव रूपादीनामपि
केषांचित्क्षणिकत्वं कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिनामाचेरासंभूवत्तकारणाभावस्य असमवायिकारणस्य नियमेन कार्यकाले स
त्त्वनापेयते । उपेयते तु समवायित्वान्यथानुपपत्त्यासमवायिकारणस्य न चैवमविनश्यत्त्वस्यावयविरूपादीनामवयवरू
पादिकालमात्रवृत्तितानियम भंगप्रसंगः । तादृशानियमेमानाभावात् । एकपरमाणुपाके पुनरजागलस्तनायमानो दैववशात्स

गु॰त्रि॰ ४॰
३०

न्तः कोप्येद्व्यावं च्छेमविरहेण रूपविनाशोत्पादप्रयोजको। मानाभावात्। न च सर्वदिगवच्छेदेनाग्निसंयोग एव पाक
निमित्तं परमाणावेव तत्र वष्टधे च परमाणौ न तत्संभवो मध्यावयवयोः समानदेशताविरोधादिति वाच्यं मानाभावात्। विजातीयवयवतथावि
रोधात्। तत्संयुक्ते शिलातलादौ शीतलोष्णत्वयोरुपलंभेनांतराले तेजसः सत्त्वोपगमात्। अस्तु वा एकस्मादग्निसंयोगात्
कं परंपराकारणकं विनाशः अन्यस्मात्तु श्यामादिविनाशादि अस्तु वा वह्निसंयोगस्य पूर्वं वर्तिनो रूपाद्युत्पन्नानां वा रूपादीनां नाशक
त्वं द्वितीयादेरिव शब्दस्य शब्दांतरगा अन्यथा तृतीयादिशब्दानां क्षणिकत्वप्रसंगात् अस्य क्षणद्वानोपात्तस्य नाशकोपि तु
~~कत्वाद्वितीयादेरिव शब्दस्य शब्दांतरगा अन्यथा तृतीयादिशब्दानां क्षणिकत्वप्रसंगात् अस्य क्षणद्वानोपात्तस्य नाशकोपि तु~~
तन्नाशस्य। अधिकमभिहितं प्राक्। एवं च नकस्यापि क्षणिकत्वमिति। यस्य वा स्वभावापि कारणानाशात्कार्यस्य नाशः प्रतिबंधकाभाव
विशेषस्येव तस्यापि कार्यकालसत्त्व एव कार्योत्पादकत्वं। तेन नैकस्यापि द्रव्यस्य परत्वस्यापरत्वस्य वा क्षणिकत्वमिति। एवोत्तररूप रा म
व्यक्तेर्गिरिति पूर्वव्यक्तेर्नाशकउत्तरव्यक्तेरुत्पादक इत्यर्थः। तदभावः रूपोत्पादस्य रूपनाशकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावात् रूपनाश
करूपोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः साध्यविकलत्वात् निश्चितसाध्यवत्त्वाभावात्। श्यामेत्यादि श्यामाद्युत्पत्तिविनाशयोः

पांतरनाशकाग्निसंयोगजन्यत्वो[illegible]

[illegible] यामात्। अवयविवृत्तित्वं। अवयविवृत्तिप्रतियोगित्वं उत्पद्येतेति तन्नाशेपि स्पर्शवत्त्वप कदाचित्स्पर्शवत्त्वं वा आरंभस्य

प्रयोजकमभिप्रेत्य। इत्यत्र। इत्यत्र वा। समवायिकारणनाश इति। वस्तुतोऽसमवायिकारणनाश एव द्रव्यनाशको ध्वणुकादि

नाशे क्लृप्तत्वात्। असमवायिकारणत्वं चेद्धेतु रीत्या संयोगादिव्याह नन्वकार्यसमवायिभिन्नासमवेतत्वे सति समवेतकारणत्वं कार

णत्वं वा ध्वंसयदेवस्तित्वप्रागभावादिनाशत्वाभावात्। कदाचित्कदाचित्त्वाद्यादिप्रागतं। इत्यनेन एतत्स्यादिनाचियत्स्वमतं तेतदा

श्रित्वा। अयमर्थः। अवयविरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अग्निसंयोगस्यावयविनिरूपाद्युत्पादकत्वात् पत्रच न तत्स्यात्ते

नकत्वात्तत्रनाशकत्वस्याप्यभावात् न तथात्वे द्रव्यनाशे सादि अवयविरूपे सादिरूपमपि सावधारणं। यदि स्थले स्वयं एव रूपा

दिमत्सु त्वन्निनियम इति द्रव्यारंभानुगुणेति विशेषणमपुनरुक्तमित्याशयेनाह द्रव्यारंभेतीति पद्यपि स्पर्शवत्त्वस्यारंभप्रयोजकत्वे ते

कत्वेव द्रूपोसाद इति नियमो न तत्तदनुगुणाक्रियायाः अपि स्थूलावयवे तथा दर्शनमात्रस्याकिंचित्करत्वात् तथा च ध्वणुकानवयवे क्लृप

रमाणुपाके परमाणौ पद्यमाने स्पर्शादिरहितेपि क्रियाइत्यादावसामान्याद्भिमत्वे मानं तथापि प्रकृते ध्वणुकनाशस्यद्धितीपक्षगो

२ सेवद्रव्यारंभानुगुणक्रियाया दर्शनात् न तथा नियमः तदा द्रव्यारंभाननुगुणक्रियायाः अपि रूपादिमत्त्वेवदर्शनादवयवक्रियामात्रस्ये [illegible]

दा

श्यामादिनाशः तृतीये रक्ताद्युत्पादः चतुर्थे पंचमे वा द्व्यणुकनाशात् तद्गुणादिविनाशात् पंचमे षष्ठे वा द्व्यणुकारंभकानुगुणा
क्रियोत्पाद इति प्रकृताभिप्रायेणोक्तमित्याह यद्यपीत्यादिना त्वोत्तरभाविनमपेक्ष्यैव कारणमात्रविभागस्य विभागजनकत्वमिति
सिद्धांतमनुरुध्याचार्यैरपेक्षणीयभेदेन द्वैकादशक्षणा प्रक्रियाऽभिहिता ऽनपेक्ष्यैव यथा संयोगस्य संयोगजनकत्वं कारणा
कारणाविभागस्य च विभागजनकत्वं तथा कारणमात्रविभागस्यापि यथा चैतथात्वेपि नतयोः कर्मत्वं तत्त्वं तस्यापीति ध्वनितं तत्र मते
नवक्षणा कारणमात्रविभागमपेक्ष्य विभागानंगीकर्तृनैयायिकमते पुनरष्टक्षणा । मतेनेहिति त्रिचतुःक्षणाति द्व्यणुकनाशकालेपर
माणौ तत्र रसंपुक्ते न विनश्यदेव श्यामादिशालिना द्वितीयक्षणे द्व्यणुकांतरस्योत्पादः तृतीये च परमाणौ तत्र रक्तोत्पादिना तत्र रक्तोत्पा
दः ॥ रूपाद्युत्तरसंहृतस्यैव रूपादेरुत्पादिजनकत्वं तु चतुर्थे क्षणादिजनीतरूपादिकमेव तद्व्यणुकमिति पुनः कृत्स्नं तल्लाः ॥७॥
सख्यातमित्यादिकेति मतवतः पुत्रादिस्यादिप्रक्रोक्तं कोद्वौत्रयोवेसाधुत्तरत्र । सामान्यरूपं विना प्रश्नोत्तरयोरपोगादिस्यापि वेद्यति । अव
धित्वानस्यापि ॥ वस्तुतोऽधिकापेक्षित्वेपि द्विपृथक्त्वस्य द्वित्वसामग्रीजन्यत्वाद्वित्वविशेषत्वापत्तिः द्वित्वस्यावधित्वानवरोहापेक्षित्वे
सत्यवधित्वाने द्वित्वप्रसंगानुपपत्तिः । इश्वरापेक्षाबुद्धितो द्वित्वानुत्पादप्रसंगश्चेति ॥ द्वयमेतदित्यादिर्एकत्वस्य गुणत्वेपि द्वयमि

दंरूपवदितिवत्तथाप्रतीतिर्द्विवोरेति द्रष्टव्यं॥ननु द्वित्वादिकं अपेक्षाबुद्धिजन्यं न च जन्यं गुणादौ वर्त्तिमीष्ट इत्यतोक्तं नियामकं
मित्यत आह॥द्वित्वादेरित्विति॥द्वित्वादिकमिति॥अत्रापेक्षापेक्ष्याः दृष्टाधारकजन्यमानजन्यत्वं अदृष्टाधारकेतान जन्यत्वं वा साध्यं
॥तेन नत्तानादौ व्यभिचारः न वा विशेष्यवैयर्थ्यं॥ननु जन्यत्ताने साक्षाज्जन्यत्वं स्यात्तो व्यभिचारात्तयोग्यमेवेच द्वित्वादिके पक्ष स्तेनन्नं
शातोवा वेभागासिद्धो हेतौचकार्य्यत्वभावत्वोपलक्षणं॥तेनने च्छादिध्वंसे व्यभिचार इति वदंति॥तत्पादिष्वपि विशेषवारणाय नियम
मादितद्थं॥तत्पुरुषद्वयवेधद्वत्तेकत्वाद्वन्निधर्मश्चन्यत्वे सति वेधत्वं गुरुत्वादिवारणाय विशेष्यं॥एकत्वाद्येतिद्वारणाय॥पु
रुषद्वयवेधाद्वन्निधर्मत्समवायिवेधगुणत्वं हेतुकत्वं॥एकपुरुषमात्रग्राहीतद्वयादिद्यतिवारणाय गुणोति॥तपिके विं स
ष्टित्वं जन्यत्वे जन्यभावत्वं वासतिपुरुषद्वमग्रहणयोग्यत्वे सतियास्वत्वादिति वार्थः॥अस्मादिवारणाय ध्वंसस्यातं स्वमते न चेद
मनुमानेप रस्यासिद्धाचार्यैरववक्ष्यमाणत्वात॥द्वत्वबधातरं गुणान्तरसाधकस्य गुणादिवृत्तित्वस्य बाधिका प्रजन्यताश्चाः सिद्धे
वद्वत्तेकत्वमिति॥द्वित्वचित्वादेरिति॥द्वित्वचित्वद्विष्ठप्रकारेत्यर्थः प्रकैकमेवजगतिद्वित्वादिकमितिमते स्वपाप्रणापभिधानं नतद
नधिकरणादेशापर्यान्तद्वित्रिकत्वधासमानदेशत्वव्याप्यशेषव व्यमाणादिशासंगमनीयं॥द्वित्वत्रित्वादीनामितिद्वित्रादीनामित्य

११

उ॰ शि॰ थः यद्यपि चित्रत्वं द्विविषयनिष्ठविषयत्वं चतुष्ट्वादिबुद्धेस्तथापि यावत्त्वं चतुष्ट्वादिबुद्धित्वावच्छेद्यं चित्रत्वादिबुद्धेर्वा रागं विना
३२ तिरिक्तं चित्रत्वादिकमनुपपन्नमिति भावः । प्रत्येकविश्रान्तेः [redacted] प्रत्येकाश्रयविश्रान्तेः मूले ऽविरोधादित्यादि ओतो
१२ भेदो हि विरोधे सति भवेत् गोत्वाश्वत्ववत् समावेशे ऽपि वा परभावात् वृक्षत्व शपालत्ववत् । न चेह तदुभयसंभव इत्यर्थः । प्रकारां शिं
तरमाशङ्क्य निराकुरुते अन्यस्येति मिथो व्यभिचारश्च संकरप्रसंग निरस्तो ऽस्मभिवीचप्रक्रान्तं इति भावः । प्रकाशोपयोदित्यादि तद्वा
विरोधादित्यस्यापि विरोधप्रसंगादित्यर्थः । द्रव्यत्वसमानाधिकरणे सत्यादित्न्मते नापादनं स्वमते विपर्ययापर्यवसानान्न आपत्तौ तन्
मते दोषमाह यावदिति सर्वत्रैक्येन प्रतीयेत सत्या सहैत्व घायापादनान्तरं अत्र केचिदाहुः चित्रत्वं द्वित्वादिकं तुल्यव्यक्तिकं द्वित्वेनिके मे
व सामान्यं जातिपदवाच्यं तु भवतु न वेत्यन्यदेतत् अनित्यस्य संयोगादेरी व नित्यस्यापि द्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वे विरोधाभावा
त् भिन्नेन्द्रियग्राह्याणां रूपरसादीनामिव समानेन्द्रियग्राह्याणामपि सत्तायाः कावच्छेदेन समानदेशत्वे प्रतिनियतव्यञ्जकव्यंग्य रम
त्वे विरोधाभावात् सहचारदर्शनमात्रस्य किंचित्कर्त्वात् परस्परादिपदार्थानुगमात् तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वे ऽपि वा भेदप्रसग ३२

भेदस्य मानं अतुल्यव्यक्तिकयोरपि भेदे तस्यैवांतरत्वात् अन्यथा गोत्वाश्वत्वयोरपि भेदासिद्धावतुल्यव्यक्तिकत्वस्याप्यसिद्धेर्वि
रुद्धधर्मोपि चेन्न्यूनाधिकदेशवर्त्तित्वं अनुगतसत्तांगीकारे च द्वित्वादिस्तेयोर्व्याप्यवृत्तिकत्वमपि ।। घटकुड्यपटकुड्य अ
कुड्यत्वेषु प्रतिद्विकं विकं द्वित्वत्रित्वप्रतीतावैकतमनाशेन तत्तद्द्वित्वादेरपि संयोगादेरिव विनाशप्रसंगात् इमिसंयोगेनानोभ्य
क्तिकमेव द्वित्वादि । दंडत्वाश्रयोत्पादविनाशाभ्यामेकं च तस्योत्पादविनाशौ असमवायिकारणाश्रयस्यैकत्वपरिमाणाद्या एकव्य
क्तिकमेकत्वमिव तुल्यव्यक्तिवृत्तिकं द्वित्वाद्यपि नानेकव्यक्तिवृत्तिकं द्वित्वादेः प्रतिबंधकत्वात्तत्सामग्र्यभेदात् प्रागभावविरहो वा
नेनादृशद्वित्वाद्यंतरोत्पादः बुद्धिविशेषस्य तत्कारकत्वे नत्वोत्पादकोऽपेक्षाबुद्धिमतेव तत्पुरुषेणापि ग्रहणप्रसंगात् तदीयापेक्षा
बुद्धिजन्यत्वेनैव ग्रहणं तदीयापेक्षाबुद्धिजन्यमेव द्वित्वादिकं स्वविषयं गृह्णातीति वा स्वभावत्वकल्पनेन महागौरवापातान्नानानु
रूपोपेक्षाबुद्धिसमसंख्यतुल्यव्यक्तिकद्वित्वादिकल्पनप्रसंगात् द्वित्वत्रित्वादीनां च न्यूनाधिकदेशवृत्तीनामनौत्यात्तत्त्व
लेत्ववत् घटत्वपाषाणत्वादिवत्प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वेनानुपपत्तेः द्वित्वत्वज्ञानादेस्तु स्वसामान्यलक्षणात् पृथक्त्वादिर्कवं
त्वात् संभाविष्यमिथोव्यभिचारविरोधाभावात् आलोकवात तदप्यनित्यं तत्र भेदव्याप्यवृत्तिधर्मस्य गुणयोगात्तत्त्वान्तरेकः

भ

१ सत्यपि पृथक्त्वे द्विपृथक्त्वादौ प्रमाणाभावः नित्येषु एकव्यक्तिकं नानाव्यक्तिकमेव वा नित्यसंज्ञ अनित्ययोः संयोगयोरिव नित्ययोरपि नित्यत्वापत्तौ ः १

गुण० टि० रिविशेषतद्धंसाभ्यामेव तदुत्पादं विना न नियमः द्रव्यत्वस्य कार्यैसामान्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वे द्रव्येष्वनित्यानां स्था
३३ द्वितरथा तु गुणादावपि संस्थायां संस्थानं तदभ्युपगमे त्वनवस्थेति संक्षेपः अन्ये तु विभिन्नान्येव नित्यानामनित्यानां च नित्यान्येव द्वि
त्वादीनि अनुगतव्यवहारस्त्वनुगतद्वित्वत्वादियोगात् तेषां विविधानामव्यवहारश्चोपलभ्यत्वात् अनुपलभ्यमानत्वसाधर्म्यात् त
स्यामादीनामिव न यथार्थः जातिव्यवहारनिमित्तत्वं तु अ समवायित्वे सत्यनेकसमवेतत्वं समवेतत्वं वा आकृतिव्यंजकत्वमात्रं वे
त्याहुः महत्त्वे गुणान्तरेभ्योत्पादिसंयोगादिभ्यः अत एवाग्रेतत्सुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं वेत्यत्र पुनः शब्दः परिमाणमनन्तरोक्तं व्यव
च्छिनत्तीति वक्ष्यति तेन तत्त्व पर्यन्तं तु व्यवहितोक्तसंख्यामात्रव्यवच्छेदं व्यवच्छेदात्मपादपंडेसन्त्वादिपदेन संख्यापृथक्त्वसंयोगविभा
गा इति रित्तं गुणमात्रस्य परिग्रहः संयोगाद्यपदं स्वत्तु विभागस्याप्युदासैकानेकवृत्तिजातीयत्व स्पृथक्त्वसाधारणमत्त्वे स्व
रससिद्धं स्युतेऽधत्तस्यैव विशिष्टस्य पृथक्त्वे आवर्तकत्वं स्पु सादयति प्रकाशकारः पृथक्त्वे सादिना सलिलमादिर्य स्यापार्थिवस्य शम०
परमाणोः नदीपरूपमादिर्येषां व्यणुकादिरूपाणामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिना पार्थिवरूपमात्रपरिग्रहः अत्रैवेषु फले ३३
सलिलपदमपार्थिवपरमेकदेशोक्तौ नित्यवातस्यान्ततसधर्मतानिसद्व्यस्यव्यणुकादेर्कार्यद्रव्यात्प्रकाशप्रकारवाची नि

अन्यथाद्वित्वापत्तिरित्यहप्रसंगादितिभावः। स्वव्यापकेति। स्वविजातीयसंख्याव्याप्यत्वरूपत्वमित्यर्थः। समानाधिकरणे
ति समानाधिकरणमिह निपतनात् स्वत्वं तथा च स्वव्याप्यानेकवृत्तिपर्याप्तसंख्याव्याप्यत्वस्वाभावासमानाधिकरणैकत्वान्यसंख्याभा
वासामानाधिकरण्यमिति यावत्। समानाधिकरणेति। समानाधिकरणमिह व्यापकं अधिकरणं वा उभयाधिकरणक्षणत्वे
तथा च स्वव्यापकपर्याप्तसंख्याव्यापकत्वे स्वसमानक्षणोत्पत्तिकपर्याप्तसंख्याव्यापकत्वं वार्थः। एकत्वोत्पादक्षणे च नियमे
न द्वित्वोत्पत्तेः विनाशोत्पादोपगमेन नाद्यत्रवचपर्याप्तत्वमशेषत्वेनैव युगपदुत्पन्नव्यक्तिकपर्याप्तद्वित्वविरहे पिनैवेति द्वित्वमपि चेदं पर्या
र्याप्तसत्त्वव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नपर्याप्तद्वित्वनियमः न तेन यथा पर्याप्तत्रित्वादिनानासमानाधिकरणैकत्वावच्छिन्नपर्याप्तद्वित्वयोः सर्वैरप्य
नेकैरेवविवक्षितत्वात् स्वव्यापकत्वेनान्यथासिद्धेः। ततः स्वव्यापकजातीयत्वं वा वक्तव्यम्। सा जातिश्च द्वित्वत्वव्याप्यजातिः स्वव्यापका
त्वं चेत् तथा। एकत्वपदादित्यादिरूपेकशेषविधेर्षमात्रविधानमिति। वक्ष्यमाणलक्षणे वा तथा। लिंगसंख्यावाधविरहे स्थूलएव
धर्मे द्वन्द्वसादावेकशेषानभ्युपगमेन बोध्यार्थान्तरं वा तत्र लिंगसंख्याबोधस्य विनैकशेषसंभवात्। अवसाने कालिककार्यकारणा
भावविनिरूपकसंबन्धविनः कार्यकारणभावात् समवायसंबन्धेन कार्यप्रसामान्याकारणत्वेन आत्मासमवेतासमवेतत्वसंबन्धेन समवाय

उ.गा.शि. न्यत्वादिर्नविशेषितेनवातेननकारणत्वं। मानाभावात्। पांतुपक्षमेवंतन्मतेरणापेक्षमेवतेनोत्पत्तिस्तत्पूर्वमवच्छेदकत्वे
२७ वेतः कारणांकत्स्यतेनचसमानपेक्षाद्वैविसत्तस्वाश्रयेद्वित्वादीनामेकत्वमंतरेणा [illegible]
[illegible] नुत्पत्तौ किंचित्प्रमाणमस्ति। अतो न द्वित्वादिकारणमेकत्वं एवमवयवैकत्वमपिनावय
विनामेकत्वस्य। एतेन पृथक्त्वं व्याख्यातमिति। मत्वेद्व्यंतरापेक्षपेत्यादि। तथाच तदंतद्व्यैकत्वत्रिकाद्युत्पत्तिः
दंतद्वित्रित्वादिकात्कार्यत्रित्वादिकं मितिनकारणगुणपूर्वकत्वापेगात् तदंतद्वित्रिरेकत्वेत्तत्कार्यत्रित्वादिकंजननी
यमिति भ्रमो न कर्तव्यः एकत्वस्य द्वित्वादिविजातीयत्वात् अन्यथा कारणपेक्षत्वाभ्यां द्वित्वे न वा कार्ये त्रित्वाद्युत्पत्तिसं
भवादुदासीनैकत्वानुसरणमफलं स्यात्। कारणमात्रगुणपूर्वकत्वे कारणाकारणगुणपूर्वकत्वे च कारणगुणपूर्व
कत्वमक्षतमित्याशंकते। कारणाकारणेत्यादि। कारणशक्तिवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यमित्यादिसत्त आह। किंचेति। तेरित्यादिवहे
वचनद्वित्वादिकमित्यादिपदंवानास्याभ्यां उदासीनैकत्वस्यप्रत्यासत्तिविरहेणैकत्वाजनकत्वात् त्रिभिः परमाणुभिः कृत्वान राम.
रंभात्। अवयविद्वित्वादेरकारणपूर्वकत्वात्। अंतरालिकद्व्यणुकानभ्युपगमान्नच नवातथाभिधानंतथाचताभ्यांवते २४

श्चैतेरिति यथायथं योजनीयं। कारणविशेषमनभ्युपगम्य शंकते। कार्य्यमित्यादि। कारणगतेनैकत्वेजन्यत्वेकार्य्येऽन्य
मपेक्ष्यतेनन स्वाश्रयः स्वाश्रयेद्वित्वे न स्वाश्रयो न कार्य्यद्रव्यमिति नविशेष इत्यर्थः। निराकरोति। नकार्य्यापेक्षपातीति। का
र्य्यकारणद्वित्वयोः सामग्री सा कार्य्यकारणद्वित्वेपीति तयोरभेदप्रसंगः द्वित्वेऽतिरिक्तेकत्वत्वाश्रयापेक्षायामपि द्वित्वसाम
ग्रीप्रभवत्वेन तस्य द्वित्वविशेषत्वापत्तेः पूर्वोक्तैकद्रव्यप्रसङ्गेन तच्च द्वित्वत्रित्वाद्यविशेषप्रसंगादेश्चरं कत्ते प्रकारान्तरका
रे। नन्विति। द्वित्वमित्यत्रेनाश्रयनियममुपपाद्य कार्य्यभेदमुपपादयति प्रागभावेति। एतेन। प्रागभावस्यापेक्षणीयत्वेन। ए
कैकस्यैव द्वित्वादेरविरलत्वग्रद्वित्वधारोत्पत्तिरपि नास्ति उभयत्रापेक्षा बुद्धिजन्यतावादिनामिवास्माकमपि कालविशेषादे
रपेक्षणीयत्वात् द्वित्वनाशादेव विनाशं [illegible] प्रसंगोपीति। मूले द्वित्वादिरथ स्वाश्रयेति। घटविशेषत्वव्याप्यता त्वपो म
लाद्याववच्छिन्नपोः पुरुषत्वसंयोगयोर्वा वैरूप्याय समानदेशत्वसमनियतावच्छेदकावच्छेदकं घटत्वार्थ्यं विभिन्नपुरुषीयद्वित्वादे
र्वारणाय समानेन्द्रियग्राह्यत्वे एकेन्द्रियव्यक्तिवैचित्र्यार्थं कं द्रव्यावयवबहुत्वयोर्व्यभिचारसंभवे [illegible] त्वेनवाविशेषणी
५ य। व्यंजकनियमः एकैकमात्रव्यंजकत्वमपत्त्वं। यद्व्यक्तिस्थलेवयत्नान स्येकत्वद्वयविषयताधीद्व्यं नद्वित्वकुत्रापि नस्यापि द्वि

गु॰टि॰ त्वविषयताप्रौव्यं तथापि पृथक्षोदयज्ञानं विनापि पृथक्स्याग्रहात्स्यावश्यकत्वेन तादृशसंख्यापृथक्त्वविषयत्वाभ्यां न कार्यका
२५ रणाभावो मानाभावादिति नातिप्रसङ्गप्रतिबन्धः। एवं च लोहित्वत्वादीनामप्योग्यानां व्यंजकस्वस्वसन्निकर्षव्यंग्यानामेवैकाग्रहप्रतिबंध
कदोषविशेषाभावव्यंग्यानां च वारणाय स्वस्वसन्निकर्षेतरभावत्वेन व्यंजकविशेषणीयं। व्यंजकत्वं च व्यक्तिस्वरूपयोग्यतानि
नकदाचिदेकैकमात्रेग्रहेपि न व्यभिचारः। व्यक्तिश्च लौकिकः साक्षात्कारो विषयजन्यज्ञानं वा। एवमेव च वर्णानां तथात्वसाधनो पु
परं तु तन्निरुक्तहेतुशालिन एव पक्षीकरणीयाः। पक्षप्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वमुभयाविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयत्व
परस्पराजन्यज्ञानजनकत्वमिति यावत्। एतदभावे च साध्ये मणिकारेणोकावच्छेदेनेत्यादिहेतुरुक्तः। तत्रैकज्ञानजनकयोर्व्यधिकरणा
रूपयोर्मध्ये त्वाद्यवच्छिन्नयोः तत्पुरुषसंयोगयोर्नीलत्वोत्पलत्वयोर्घटविशेषत्वयोश्चाणत्वयोर्जलत्वकरकात्वयोरवयवावयव
संयोगयोश्च वारणाय समस्तं प्रागुक्तार्थकं ॥ अवच्छेदकं च देशकालसाधारणं बोध्यं रूपरसयोर्वारणाय विशेष्यं तदर्थश्च राम॰
एकवृत्तिरिंद्रियव्यक्तिग्राह्यत्वं लौकिकैकसाक्षात्कारविषयत्वमेकज्ञानजनकत्वमिति यावत्तेन विभिन्नपुरुषीयपयोः समनिय
त त्वदित्वयोर्न व्यभिचारः कदाचित्तं भवतोश्च समनियतदेशकालयोरवयवावयविबहुत्वयोरेकज्ञानजनकयोर्निरुक्तसाध्यवत्त्वमपि २५

यत्किंचिद्ग्रहे चावश्यं संख्याग्रहः । अभिभवादिदूरत्वसंकोचादिवशात् रूपस्पर्शपरिमाणादावांशे जातय एवं नगरत्वं तत्तद्व्यक्तिभेदेन दे । अस त
तिप्रतिबंधके सनेन वा निरुक्तोक्तं ग्पत्वं विशेषणीयं ॥ निरुक्तहेतुशालिनो स्तु मिलित्वा प्रत्येकं च ज्ञानजनकत्वमसंभावितमिति सं नू
भाव्यत्वे वा साध्ये हेतौ च विषयत्वेन ज्ञानजनकत्वं विवक्षणीयं । दृश्यत्वं एकसाक्षात्कारविषयत्वशालिनामेव तथात्वे साधनीये परे शातैवा
परस्परव्यभिचारित्वे जनकत्वं संपत्त्या भ्युपगमात् । यद्यपि व्याप्यहेतुत्वे देशानवच्छेद्यत्वमतेऽपि कदेशावच्छेद्यत्वस्य । तद्रूपेन तत्तत्त्व र शासयो
गपौरैके कमात्रग्रहः संभवे च समनियतदेशात्वविशेषितस्य हेतुत्वे सर्वसमंजसं । अत एवैकस्य रूपस्पर्शपरिमाणास्ते हेतूद्भवत्वा
नां केषांचित् केवलमात्रग्रहसंभवेऽपि न क्षतिः । तथापि परेणाऽन्वयव्यापि व्याप्यहेतुत्वाभ्युपगमात्पक्षधर्मतासंपत्त्येऽपि तथाभिधानं । यदि वा
च व्याप्यहेतुत्वे देशाद्ध्वनिसमकालोऽपि नावच्छेदको मानाभावात् एकत्र धर्मिणि भावाभावयोर्विरोधे नैवच्छेदकभेदाभ्युपगमात्तेन
वच्छेदकस्थितिरेव तदभावयोः संभवः । निसप्रदेशकालविशिष्टप्रतीतिस्तु तद्वृत्तित्वमवगाहते तेन तदवच्छिन्नत्वावगाहिनी तु भ्रां
तिरेवेति विभाव्यताम् । तादृशकोऽवच्छेदेन सम्यक् नियमेन मिथोऽनवच्छेदकानवच्छेद्यतमर्थ्योवतिष्ठः । तदनवच्छेदकत्वव्याप्यानवच्छेद्यतत्के
त्वेऽस्यान्तेन द्वयोरनवच्छेदकोऽप्रसिद्धावपि क्षतिः समनियतकालरूपवत्त्वादिवारणाय समानदेशत्वे । यदि च घटत्वादेः सत्स्यान्तविशे

उ॰टी॰ यश्चपाषाणत्वादेरपि तत्पादिविशेषोपि व्यंजकोऽग्रहणं वृतस्यविनापि दोषं नदग्रहात तदासमनियतव्यक्तिकत्वंवाश्यसंवेद्यं समम
३६ वायेन वृत्तिमधिकृत्स्य एकस्मिन्नेव काले गोत्वादितदभाववायो वाघवच्छेदतस्यावश्यवक्तव्यत्वादिति। अथवा एकावच्छेदेनैकस्येक
क्षणाद्वृत्तित्वपरत्वेनेनपि टरथाकवादिमते केमि कगंधाधोर्निरासः व्यधिकरणापोस्तयोर्वारणाय समानेदेशत्व इति समनियतव्यक्ति
कत्वं तस्यार्थः तेनहरत्वादिनाप्रभात्वस्याग्रहेप्यवैतस्यद्रव्यनीलप्रभायां चध्वैस्याग्रहे प्रभात्वस्याग्रहेपिनतयोर्व्यभिचारः मलायावछि
न्नयोः प्रभातत्संयोगयोरनुद्भूतस्पर्शाद्रूपयोःस्पर्शेनग्रहणायोग्यपोर्वारणाया व्याससंबन्धित्वमपि वक्तव्यात्परमाणोत्पादिपरिमाण
योः स्नेहादिद्रवत्वयोःप्रत्येकं गन्धनाशायोर्वारणाय समानेति समानेन्द्रियग्राह्यत्वं च ग्रहणायोग्यत्वमिति संक्षेपः। प्रकाशे तुल्यमिति
व्यक्तो विनावधित्वानमेकपृथक्त्वस्याग्रहादवधिविशिष्टस्य च पृथक्त्वमात्रस्याग्रहात तत्रद्वहेऽवधित्वानं कारणमस्तु हित्वं तत्सप्रमा
त्रेग्रहत इति न तत्र व्यंजकांतरापेक्षा। लौघापेक्षाबुद्धिजन्यमेव द्वित्वादिकं प्रसक्षं इति मूल एवाभिधास्यते। सेनावनादौ च बहु
त्वावांतरजातिविशेषग्रहएवापेक्षाबुद्धिविशेषापेक्षे सापीतिनकदाचिदनुपपत्तिरिति। अपेक्षाबुद्धिर्व्यंग्या। अपेक्षाबुद्ध्यधीनव्य राम॰
क्तिकं समकालमिति स्थितिकालमधिकृत्य। तथाच द्वित्वगुणानां समकालमित्यर्थः कौचित्कस्य द्वित्वगुणानाशोनेति पाठस्यकारणा ३६

कारणोत्कर्षायचारादपेक्षाबुद्धिनाशेनेत्यर्थः । उपलक्षणं चेदं बुद्धिविलम्बोऽपि नेन्द्रियवेद्यतया प्रत्यक्षाप्रसरादिति पोवेगन्धग्र
हस्तु कथंचिदुपनयादिवशात् । मूले तेनानुविधीयमानत्वादिति । तेन तत्र प्रत्यक्षेण । घटादिव्यंजकालोकादिवारणाय व्यंजकत्वा
नुपपन्नाविति । प्रकाशेऽपि उत्कर्षादि । तथा चाभिव्यञ्जकानुविधानविवक्षितं तत्र तत्स्यन्नाविति भावः । प्रतिनियतवेद्यवृत्तिजातिमत्त्वाद्वा विवक्षि
तं प्रतिनियतवेद्यया जातिस्तद्वत्त्वं वा आद्ये एकेऽपि संशीतस्पर्शादेर्निर्विकल्पकजीवनयोनिपलयोऽश्च व्यभिचारः सिद्धिः परस्य द्विती
ये तु स्वतो ऽप्यसिद्धिः विलक्षणादेर्नानापुरुषवेद्यत्वापगमादित्यक्षरतात्पर्यभ्यामाह । नक्तीत्यादिना । जागराद्येति । संपाताद्यातें यद्वाना
नापुरुषवेद्यत्वोपगमादित्यक्षरतात्पर्यभ्यामाह । नक्तीत्यादिना । जागराद्येति । संपातापातपदनानापुरुषवेद्यावेद्यापाद्यातिरिक्तवृत्ति
जातिमत्त्वं वार्थः नानापुरुषवेद्यावृत्तिवेद्यजातिमत्त्वेवेति नेयं व्यवधानेन । व्यवधायकेन । परंपरया इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धात् । मूले ः
भिव्यंजकत्वइति । अभिव्यंजकत्वसंभवेऽत्पादकत्वेमानाभावात् प्रकाश एवोत्पत्ते तिभुगपदिलेह यानुपलंभात् । इदं त्वाम्भुत्वपमात्रे । द्वि
त्वादेः समानपुरुषीयद्वित्वादिप्रतिबंधकत्वोपगमे द्वित्वान्तरानुत्पत्तेः तथानुपलंभापपत्तेरिति मन्तव्यम् । कार्यद्रव्ये त्यादि । अतन्त्वको
पैतिद्वित्वकालविशपदवस्था । निरवयवं चतदानीनविनाशाद वयवस्योपलक्षणं । गुणस्यत्व स्पर्शत्वस्य स्पत्यादि । आश्रयपदेनेत्यादि ।

गु॰ कि॰ ३७ तथा च गुणस्य सतत्त्वं वृत्तिर्न विवक्षणीयमिति भावः। मलेत्यादि। असमवायिकारणनाशनाश्योपलक्षकमिति तु न्यायः। प्रत्यक्षे।
लौकिकप्रत्यक्षे। मलेधर्मधर्मिभ्यामिसम्यक्तु भयसंबंधो द्वैतिविशेषः। प्रकाशोककारेणेति। ककारपदं विजातीयशब्दपरं द्वितीयककार
एवकत्वविशिष्टवृत्तौ अश्रुतिविरहात् विशेषणवदसतोपि विशेषस्यकथं विशिष्टत्वेन विषयत्वमिति तु विस्त्या। द्वित्वादिविरोधीतिविरो
धो भेदः। एवमग्रेपि आश्रयाणामाधुर्म्यापत्तमरसवत्त्वनियमादाश्रयत्वेना नान्या पृथ्व्यादिसंज्ञायवत् बहूनां द्वित्वाद्यन्यतमसंख्यावत्त्व
नियमात् बहुत्वभानात् द्वित्वादिसंज्ञायानानुपपत्तेरित्यत आह। त्रित्वादाविति। बहुत्वस्यत्यादि। बहुत्वत्वं तत्वपदे जातिविशेषपरी। द्वित्वाति
रिक्तेति द्वित्वातिरिक्तवृत्तीति। एकत्वद्वित्वातिरिक्तेतिवार्थः। एतादृशोपाध्यनिश्चयेपि त्रित्वादिषु बहुत्वव्यवहारादेकत्वत्वादिवत्तत्व बहु
त्वत्वमपि संख्यात्वव्याप्यजातिविशेषः। तथाप्यनुत्रित्वत्वादिकमित्यपि केचित्। बहुत्वस्य तत्त्वस्य। स्वेन समानजातीयात् स्वाश्रयात्
प्रकर्षेणासमसामानाधिकरण्येन स्यात् द्वित्वत्वादिवत्। संख्यात्वव्याप्यानां जातीनां व्यापकत्वात्तथात्वेनानुपपत्तेरिति तु ध्येयम्। तेविशेष
णाविशेष्यत्वे द्वे विशेषणाविशेष्यपोर्द्वे द्वे इत्यर्थः। सतोपि विशेषणस्य विशिष्टबुद्धिप्रतिकारणत्वनियामकत्वस्यादर्शनेनाभिहितं न स्या राम॰
दित्यर्थः। रूपादेरिवैकत्वस्यापि स्वतंत्रस्य स्मरणामनुभवसिद्धं नत्वेतु स्वबाधिनापि द्रव्यपारतंत्र्येण तस्मरणं प्यतेगंधत्वादिविशिष्टगंधादिस्मृ ३७

तस्यैव एकत्वत्वविशिष्टएकत्वज्ञानस्य संस्कारजनकत्वे बाधकाभावात् अनुभवसिद्धा चैकत्वद्वयप्रत्ययानंतरमयमेकोयं चैक इ
ति प्रतीतिर्न चक्षणांतदनुत्पादे किंचिन्नियामकमस्ति तथात्वेपि वा तुल्यं वस्तायः केनवाणीयइत्यत्र चैकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमेवापेक्षाबु
द्धिमंगीकृत्य साद्दृष्टपघपीसादिसंस्कारजननसमर्थं तं जनयतु केन वार्यता मत आह द्वेद्रव्य इति। सत्यपि विशेषविशिष्टज्ञाने विनाशस्या
दृष्टस्यापि फलकल्पनात् कुतस्यान्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिति निर्विकल्पकस्यापि ग्राः प्रतिबंधकत्वमास्थीयत इत्यर्थः। एवं च निर्विकल्पकद्वित्वस
विकल्पकद्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानसाधारणद्वित्वज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबंधकत्वमास्यात्तु अनुविनंतथा सति हि द्वित्वविशिष्टद्रव्यप्रत्यक्ष
कालेपि द्वित्वस्य सत्वं न लभ्यते। अत एवाविरललग्रद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षस्य ज्ञानोपि स्वरूपदः। प्रकारांतरेणापि च द्वित्वविशिष्टद्रव्य
प्रत्यक्षकालेपि द्वित्वस्य सत्वं न लभ्यते। अत एवाविरललग्रद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसत्तानोपि स्वरूपदः। प्रकारांतरेणापि च द्वित्वविशि
ष्टप्रत्यक्षं संभवति तथा हि अपेक्षाबुद्धिः अथ द्वित्वमपेक्षाबुद्धंतरं च प्रतिबंधकविरहात् ततः पूर्वापेक्षाबुद्धिनाशो द्वित्वत्वनिर्विक
ल्पकद्वित्वनाशात् अथो द्वेयं द्वित्वे द्वित्वत्वविशिष्टज्ञानं ततो द्वे द्रव्ये इति बुद्धिरिति। अनुमितित्वविशिष्टानुमितिमत्त्वस्य एकमात्र
स्वोत्पाद स्वत्वत्वविशिष्टस्वत्वत्वस्य वबोपनयबलादेव द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं स्य न कालमालं च्यवर्तमाना

त॰टि॰ वभासइत्यपि केचित्। ध्वणुकमित्यादि। आलोकादिसंयोगस्यउद्भूतरूपस्य च विरहेणार्थान्तरवारणाय समस्तंतत्र विशेषितमुद्भूतरू
२८ पवदिति पक्षविशेषणाइंद्रियं चक्षुः। हेतौ च सतीति चक्षुर्मनोयोगादावितिपूरणीयं द्रव्यत्वमविवक्षितमनेकेतिअनेकद्रव्यवत्त्वमिसा
ध्येतत्वकस्य वैशेष्ये वैपरीत्येपि च महत्त्वोत्कर्षेण प्रत्यक्षोत्कर्षाद्वयववत्त्वद्रव्यपरंपरासाधारणानेकद्रव्यवत्त्वस्य चतुर्थे च वान्त्वा
च वाच्यमहत्त्वमेव प्रयोजकमिति तत्त्वजात्यभावः। महत्त्वदीर्घत्वादितिनिरुक्तहेतुगतव्याप्यजातिसामान्याभावः साक्षात्कारविशेषितः
तदवच्छेदकत्वं। साक्षात्कारविषयवृत्तिवृत्तित्वमिति यावत्। तेनपरममहत्त्वमात्रस्यातीन्द्रियत्वेनार्थान्तरमिति दूषणं च संख्यादिस्थले
दिपु व्यभिचारवारणाय प्रयोजकान्तं साक्षात्कारो द्रव्यस्यतेन संख्यादेः स्वस्वजातिसाक्षात्कारकारणत्वेपि नक्षतिः। प्रयोजकत्वं कारणा
तावच्छेदकत्वं उद्भूतरूपवत्त्वादिना घटादेर्नानादिमत्त्वेन चात्मनः प्रत्यक्षत्वोपगमादित्यपि केचित्। अदृष्टवारणाय मूर्त्तेति। विशा
चशरीरापि जनकतावच्छेदकसंयोगगतजातिविशेषस्य सत्वादेकवृत्तित्वेन विशेषणादानसंयोगे व्यभिचारः इत्यत इति। तावन्मात्रापि राम॰
संदिग्धोपाधित्वं इवोरं अप्रयोजकं चानुमानं। पद्यभेदेनान्वयसंसर्गिकत्वात्सामान्यशब्दस्य समभिव्याहृत विशेषपरत्वेन २८
गोलपस्यले उलपत्वस्य जातिविशेषत्वेनानन्वयविरहात् अन्यथा गौर्बलीवर्दन्यायेन विशेषप्रसंगात् प्रकृतेऽन्वयसंभवाच्च

तथाप्युत्पत्तितारतम्ये विशेषे सामान्यशब्दस्यैवाप्यर्थप्रसंगेन समभिव्याहृतेतरविशेषपरत्वमभिप्रेत्य नन्वायोमस्ले ऽभिहि
तः मूले विस्वेय इत्यादि प्रकर्षो वा महत्त्वप्रकर्षसद्भावः प्रकृष्टमहत्त्वमिति यावत्। तस्याभावः। एवमग्रेपि। प्रकृष्टदीर्घत्वाभा
वो योध्यः ह्रस्वत्व इत्यस्य च ह्रस्व इत्यर्थः। महत्त्वव्याप्यमेव दीर्घत्वं त्वयोच्यते महत्त्वविकल्पवाण त्वादिकमसिद्धमतो न साध्या व्याप
कत्वपरमाणावादेश्च प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्ववत्त्वे प्रत्यक्षापत्त्या न साधनव्यापकत्वमिसाहेः। प्रकारो महत्त्वेत्यादिना त्वे रित्यत्तेना।
महत्त्वमेवैतस्य वकोशोपरिमाणां तस्य दीर्घत्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वंश्ववच्छिन्नतित ज्ञाग्निमेउपयोक्ष्यते। अर्थान्तरमाह महत्त्वमि
त्वेति। वस्तुतो महत्त्वसाम्येपि दीर्घत्वोत्कर्षेण प्रत्यक्षोत्कर्षात् तदपि तत्प्रयोजकं। महत्त्वपरिमाणमिति। सन्तानगतत्वान्यायचरूपादिसा
धारणी जातिरनुपलंभबाधिता जातौ उक्रत्वा वृत्तित्वं हेतौ च योग्यत्वविशेषणाद्देयमिति नार्थान्तरव्यभिचारौ द्व्यणुकेत्यादि साध्ये नाना
जातिव्यापकत्वेन जातिर्विशेषणीया हुः त्वासंभित्रेत्यादि नानाविधि विहितत्रिपाजन्यनानाविधत्वर्गे हेतौ स्वत्वव्याप्यैकजातौ मा
नाभावात् यथा कथंचिदनुगतरूपमात्रस्य कारणतानवच्छेदकत्वात् शक्यानंत्यप्रसंगाच्चेद्दः त्वासंभित्रत्वादि विशिष्टस्यैव जाति
तिरीकाहृतेः सजातीयावधित्वं सजातीयनिष्ठोत्कर्षावधित्वं। एवमनयादिशा तत्र सजातीयनिष्ठापकर्षावधित्वं वक्तव्यमित्यर्थः।

उ॰रा॰ ३९ संकलाप्यसमुदायार्थमाह। दीर्घत्वप्रकर्षेत्यादि। तुल्यामिति। विवक्षितत्वेपीत्यक्तिदाहुल्पस्याप्रयोजकत्वेत्रिभिः। परेणरस्त्वारस्त्रातेनैते
रार्घमहत्त्वकर्षोनस्यात् अस्माकमपिऊनशतेनऋद्वैरेकेनमहत्तारतात्क्षेद्रेः पंचाशता पंचशता चमहद्भिरारब्धेः परंतु समाना
धिकाराणामक्तिवाहुल्पमेवाप्रयोजकमितिमंतव्यं। अवयवेयरत्वाणुसादस्यसत्वोसत्तिकालेसंभवादाह। त्र्यणुकेचेति। चकारः पर
त्वादिसमुच्चयेः [illegible]न्यतरेतिवक्तृतस्तद्दैर्घ्याणाउपपर्ध्यधोभावावस्थितेः समानदीर्घभावैः पंचभिरारब्धोत्तथाविवेर्दशभिर्दीर्घैरब्ध
त्रिचतुरैरारब्धेभविनापिसंयोगभेदगणानांदीर्घत्ताद्दिव्यवहाराता। संयोगवैजात्यबहुत्वयोरकिंचित्करत्वात्। परिमाणभेदएववदी
र्घत्वएवंमहत्त्वमपिनेयमिन्नमिति। विजातीयमित्यर्थः। भाहस्तुह्रस्यवेवविश्रामान्त्यणुकमेवनातिह्रस्तमताहुस्वत्वहस्वत्वे।।
निराकृतेचअनेकद्रव्यवत्त्वस्यप्रत्यक्षप्रयोजकत्वे। नित्यस्यगगनमहत्त्वस्यमहत्त्वाजनकत्वस्यत्रसमानाधिकरणत्वात्। समवायि
कारणाविरहाच्चअत्रिकवाव्रसरेणुगतोबहुत्वसंख्येवपरिमाणजनिकेतिप्राहुः। द्व्यणुकादिसत्वेपिअणुत्वादौमानाभावः। द्रव्यत्व
स्याप्रयोजकत्वात्सापरिमिताद्वित्वात्सिद्धावतर्कप्रकाशात्। अन्येवंपरममहत्त्वमपिनस्यात्तस्यादेवैसरेणऽलेरपपृष्टेसाधित् राम॰
पसमीपवर्तिसमभिव्याहृतंयस्यदंतेत्रिविधमनोविभक्तिरूपपदविभक्तिः। यथास्यहथात्योगेपुष्येभ्यःस्पृहयतीत्यादौकर्मणिचतु ३९

थी-अन्यशब्दस्य शब्दपरत्वे घटात्पटः पृथगित्यादौ पंचमी न स्यात्। अर्थपरत्वे तु सूत्रे इतरपदस्योपलक्षणत्वस्वचनापातत्वे अर्थैति पृथा
र्थान्योन्याभाव एव न अर्थो न तु तद्विशिष्टं तथोपपादितं तन्न अवादेः अनवरुद्धस्यापि यमुच्यमाने अर्थघटपटमित्यादौ पृथगायाः खलु समासे
पंचम्या अपि लोपेक्षतिविरहात्। तत्स्यंतु घटात्स्वभेद इत्यादौ पंचम्यनुपपत्तेः। अत्र वदन्ति अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं प्रामाणिकप्र
योगाधीनं वृत्तेरुद्देश्यप्रयोगे पंचम्यनुशासनं अन्यथोपपद्यमानं नार्थान्तरसाधकं अत एव तत्पादूरः पृथगित्यादिव्यवहारः प्रामाणि
कानां गुणान्तरवत्ता विषयत्वे बाधस्यापत्तेः। एवं त्वादिवत् परत्वसंबंधेनतत्कल्पितत्ववर्त्तत इति चेत् न तत्पाहूयं पृथगिसपिव्यवहारापत्तेः।
अवधिभेदेन च पृथक्त्वभेदोपगमे एकस्यामेव व्यक्तौ अनंतकोटिपृथक्त्वकल्पनापत्तेः। अपि चैतदोपस्तूपमेतस्मात् पृथगिति व्यवहारा
नुपपत्तिः तत्रान्योन्याभावपरत्वे पृथगादेरिति चेत् न सत्यां पंचम्यां तु कर्ममात्रे ह सन्निधानं अप्रतियोगित्वमिति चेत् न घटादेरपि प्रसंगात् तच्छ
ब्दविशेषप्रयोगे एवं पंचम्याः प्रतियोगित्वबोधकत्वमिति चेदापातो सिमार्गे घटात्स्त्वं इत्यादौ च पंचमीप्रतियोगित्वमेवाह। एवंच लादेः प्रा
गभावादिघटितत्वात् घटात्पटः पृथगित्यादिप्रत्यक्षं घटादेरवधित्वविषयीकुर्वते इति पुनरसिद्धं। किं पृथक्त्वं तु सहस्रपराकृतं प्रत्येक
विश्रांतान्योन्याभावो पृथगिति द्वेरूपपत्तेः घटौ मिथः पृथगिति द्वित्वीयत एव नजापतेतु घटात्पृथगिति घटावधिकपृथक्त्वं घटे विर

ग॰ भा॰ हादित्रिमित्येकपरत्वस्यैकत्रानिष्टपरत्वस्य। अन्योन्याभावापेक्षत्वात्। अन्यतरावधिकत्वात्तद्विपरीतस्य तदभावापेक्षित्वात्। उभयभिन्ना
वधिकत्वादित्यर्थः कालिकयोश्च परत्वयोः अन्योन्याभावावधिकत्वाभावात् दैशिकयोर्विभिन्नदेशस्थयोर्मध्यस्थापेक्षया मध्यस्थो भयनिष्टयोस्तत्त्व
३७ भवविशिष्टयस्य तत्परत्वेनाप्येकस्य परत्वादिसाधर्म्यमप्यत्र प्रत्यासत्तेः प्रकारेणापेक्षाबुद्धिविशेषस्य समानाधिकरणस्यैककत्वाभावे
त्याधेतौ। सैवसमानविशेषणाविषयतयातदर्थीति बोध्यः। रूपापीति तत्त्वेयो विज्ञातिपदस्यावर्तनासमवायिकारणत्वसंभवस्तत्परत्वादीना
मसमवायिकारणत्वबाधाभिप्रायेण तैरर्थान्तरस्य संयोगाभावः संयोगस्य कारणान्तु सहकारी सत्त्वआह समवायिकारणेत्येतिपदं संयो
गपदं द्रव्यपरत्वाभावश्चेति वैसः महापरनाशे सत्येवावस्थितः तत्संयोगे भयः स्वडपरस्येत्यथ भावानपेक्षत्वं तत्र वाच्यमतआह समवायीतिअथ
स्वाजनकभावानपेक्षत्वं तद्वाच्यमतआहतत्थेति स्वाजनकेति स्वजन्यजनकाजनकेति स्वसमानजातीयाजनकेति स्वनिष्ठजनकतापच्छे
दकरूपावच्छिन्नाजनकेतिवार्थः। तेन स्वाजनकावयवान्तरापेक्षत्वेपि नक्षतिः स्वविजातीयत्वं स्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं फले एते
नशतिसंयोगद्रव्यस्यानपेक्षत्वप्रदर्शनेन स्वोत्पत्तौ तत्र इतिपदस्यापि पूर्वमुपूर्वस्तु संयोगोनिपमेनोत्तरोत्तरभावित्वेन संयोगान्तरावच्छेदेनिर्विच्छे ग॰ म॰
तादवात्तत्त्वं तत्रस्यमपेक्षते तथापि तादृशजातीयत्वेवत्त्वं यतादृशश्च्यवयवकद्रव्यारम्भकश्चाभावो वा वयवसंयोगस्यैव चभावमपेक्षते ४०

त्यपि नोपादेयं विपरीतो वेगस्तदभिघाताजनकः अतिहन्यमानद्रव्यविपरीतवेगोत्कर्षेणाभिघातकद्रव्यविपरीतकर्मोत्कर्षदर्शना
त्तत्स्थापितकर्तृत्वमिति हृदयं स्वजनकेति यद्यपीदमभिहन्यमानमात्रकर्मजनकेऽभिघातेऽव्यापकं तथापि तादृशजातीयत्वं वाच्यं का
र्यमहत्त्वमिति विजातीयमपेक्षितमभिप्रेत्य अपि वाऽध्याहर्तव्यः संयुक्ते सादिसत्वे गौरोस्य वैशेषिकं रूपादिकं जनयतीति शेषः इदं त्वव
धातव्यं द्रव्यारम्भे निष्क्रिये निरपेक्षत्वं गुणकर्मारम्भेऽपि तत्र च निष्क्रियसापेक्षत्वं द्रव्यारम्भेऽपि सुलभमिति एतत्तु वक्तव्यं द्रव्यारम्भे नियमेन विजातीय
मूर्तगुणानपेक्षत्वं अदृष्टादिगुणसाधारणमूर्त्तेति पदि च द्रव्यविशेषरसादिविशेषोऽपि हेतुस्तत्र रसाद्यन्यहेतुगुणो विशेष्यः गुणकर्मारम्भे तु
नैरपेक्ष्यं द्वित्वोत्तरं पेक्षितत्वं च पव्यवसेयः तेन नोदनादिनिरपेक्षेणावयवसंयोगादिना द्व्यवयवविसंयोगादिजननेऽपि न क्षतिः परिमाणजन
नेऽमूर्तापेक्षणात् कर्मजनने च नियमेन वेगापेक्षणात् प्रागभावप्रतियोगीत्यादौ सर्वत्र तान्नेत्यैतिसाक्षादिति संबद्धद्वयातिरिक्तेति च
वक्तव्यः कर्मत्वादिरवयवविनिर्णयि कर्मजनकत्वादसमवायीति वेयस्थापितथात्वादनेकान्त्रेति तिसत्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणानि
ष्ठाभावप्रतियोग्यपूर्वकं कर्मजनकव्यक्तिसंग्रहाय जातिगर्भता गुणेति गुणविशेषाणां ज्ञानादीनां प्रसक्तलक्षणघटकत्वे कर्मविशेषाद्गुण
जन्यः उक्तेरुक्तेः प्रयत्नेऽभिमुखक्रियाऽपि विभागस्य पूर्वसंयोगनाशस्यावासात्कालेऽपि तत्र द्रव्येऽन्यतरकर्मजः संयोग इत्यत आह तत्तसंयोगा

उ०वि० नुकूलेतिसंसृष्य। स्वैकदेशेवस्त्रोयतियत्वेसादिना कस्यचिदित्यभ्युपगमात्। यथा हि संयोगस्य स्वजनककर्मणो नाशकत्वे अन्यथोत्पन्ननात्रस्य
५१ कर्मणः एवं जनसंयोगेन चक्रतो वा एवं संयोगनाशकालेउत्पन्नस्य संयुज्यमानकर्मणः स्वसंयोगेन विनाशित्वेव संयोगानुत्पत्तिप्रसंगात्। त
था स्वानुकूलविभागस्यापि। अनुकूलश्चैकोवाविति न कश्चिद्विशेष इति॥ अन्यतरकर्मजोभयकर्मजाभिघाताभ्यां जनितयोः शब्दयोर्वैलक्ष
ण्यानुभवात्वैजात्यसिद्धिरित्यपि वदंति। कर्मसाक्षात्परंपरासाधारणस्वाश्रयसमवेतत्वभूयस्त्वसंयोगजनके। तेन न परमाणुकर्मणांतरी
यद्व्यणुकाद्यवयवपर्यंतेन संयोगः कारणाकार्यस्य समवायिअकारणात्तस्यकार्यस्य साक्षात्परंपरासाधारणसमवायित्वस्यभूयस्त्वात्तद्वयवृत्तिः
संयोगः तत्रकार्यैतेनाकारणेनसमसंयोगंजनयतितेन न तुरीवीरणसंयोगात्पटवीरणसंयोगः। न वैकस्य कपालस्य कपालांतरावयवपरंपरासं
योगात्तयासमसंयोगो घटस्य नाप्येकस्य पाणेः वृक्षतरोः संयोगात्पाण्यतरेतरोः संयोगः नापि शाखापाणिसंयोगात्तत्र शरीरयोर्वा वृक्षाभ्यावय
वपरंपराभ्यां संयोगः। केचित्तु। साक्षात्परंपरासाधारणकार्यसमवायिवृत्तेः संयोगस्य तत्र कार्यसंयोगजनकत्वमिच्छंति। न तु साधारणासम
वायित्वं तत्संयोगस्वरूपायोगः एकांते तु कपटवादिनस्त्ववयवस्यकर्मविशेषात्संयोगविशेषाच्चावयवावयविनोरपिसंयोगं वदंति संयोगे राम०
न च विभागो व्याख्यातः एकांते तु कपटवादिना किंचिदवयवावयवावयविनोरपिसंयोगोपगमादाहृयत्वेकेति मूले त्वदकार्यत्वत्वइति कार्यत्व ५१

मिकं परंपरासाधारणं तेनैककपालोपरमाणुसंयुक्तापरकपालारब्धेतत्परमाणवसंयोगि निघटे न व्यभिचारः । तत्संयोगिकाव्य
त्वादिति । अत्र संयोगस्य विशेषणात्वस्वसमानकालीनत्वपाकप्रकारोपपार्थिव इत्यादितः तोपजलघटुकस्याविनश्यद्वस्य स्यादिः । ते
नैरारंभकसंयोगनाशकालेऽस्मिन्तदीयपरमाणुसंयोगशालिनि न व्यभिचारः । मलेऽत्र चेत्यादि । अत्र विभागजे विभागेपि कर्माणुप्रवेशो
द्रष्टव्यः युगपदुत्पन्नाभ्यामवयवविभागावयविकर्मभ्यामवयविनि विभागजननात् अत्रापि वक्तथा हि व्याख्यायां कर्मनतः शाखावयाणि
विभागपाणिकर्मणी अथ ताभ्यां तरुपाणिविभाग इति । कर्मणा विभागस्य तत्क्षितेर्विसंयोगस्य जननप्रकृतेप्यक्षतेः संयोगजेन च संयो
गेन क्वचिद्विभागस्याविनाशानंतस्याभावान्नेतु संयोगजत्वेनैवेति न विरोधः संभावने सभिसंधायात् प्रकाशोऽवयविनीत्यादि । अवयवकर्म
णा विभागजननकालेऽवयविकर्मोत्पादासंभवात् क्वचित्केवलावयवसंयोगेन क्वचिच्च केवलेनावयविकर्मणा संयोगोत्पाद इति भावः ।
अवयवे कर्मणि सत्येवावयविनि कर्मोत्पादस्याश्रयनाशाद्विभागनाशश्चोत्पद्यतामाष्यकारोक्तौ वाभिधानादाह । अथ यचेति । टीकाकृ
तां पुनरयमभिप्रायः । कर्मसंयोगजन्यतावच्छेदिका योग्यविप्रमाणासिद्धा पाउमयजन्यतावच्छेदिका यात्र पिशातेः सोसादृश्यपतिरस्कारे
णाविविध्यानुपलंभो न बाधकः । न च संयोगद्वयकल्पनं पैवापयन्नौ जातिभेदमानाभावः । कानंतसंयोगव्यक्तिकल्पनातो लाघवेनैक

गु॰शि॰ स्याएवजातेः कर्मनात विजातीयसंयोगसामग्र्याः प्रतिबंधाच्च न तदानीं नैकजातीयसंयोगद्वयोत्पादः। एतेन विभागो व्याख्यातः।
४२ मूर्त्तत्वे विभाग अन्यतरकर्मजत्वादिना संयोगस्य विभजनेन प्रकाशस्यताभावत्वेति। प्रतियोग्यसमानदेशात्यन्ताभावत्वरूपस्य प्रतियोगिदे
शत्वे व्याघातदूस्त्यर्थः। अभ्युपगमेऽन्यरूपादिध्वंसवारणाय प्राङ्नेति। व्याघातार्थ शशापास्तं ताभावत्वमन्यथातिर्वक्ति। प्रतियोगित्वादि
नवेत्यादिः देशः कालस्याप्युपलक्षकः उपाधित्वादिति। संबंधांतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य संबंधान्तरेण प्रतियोगिमति हेतौ कर्म
विभागध्वंसे योगस्यत्यादिवक्तव्ये पथा प्रतियोगिप्रागभावयोभिन्नकालावच्छेदेनैकत्र वृत्तौ न विरोधः तथा प्रतियोग्यस्यत्ताभावयो
रपि भिन्नदेशावच्छेदेन। अन्यथापि सिद्ध्यपक्षबलात्तथैकदास्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमेव तयोर्व्याप्यवृत्तित्वमिति। मूलेन
भो व्याप्यवृत्त्यादिति। अव्यापकत्वेवसंयोगस्यापि तथात्वं तद्वदेव चाविरुद्धप्रकाशो विभ्वस्यादिव्यं तरशब्दस्य पूर्वापरवत्त्वाद्देशाव्यापकत्वे
घनसवद्भेन्यशब्दसंतानातिमस्यापूर्वोत्पत्तिदेशोपधौ तदुत्पत्तिः स्यात् नचैतदतीत्यानिमित्तपवनसंयोगस्य तावद्देश्याप्यकत्वसंभव
तिरिकेनवच्छिन्नेन्द्रियाहृष्टुसाहत अत एव विभागस्यावच्छेदेन विनाशः प्रपत्तौ नाचोराशिरवच्छेदेन चेतश्च स्वहेतुः स्वयोग्यपगमे देश स्याद राम॰
वदति परंतु दुर्धरम प्रमाणकं चन चोपदर्शितेति नियमे प्रमाणाधिकरणकापीडनकत्वनावर्तनकं गुणत्वपरमनुपादेयं गुणसम ४२

वाधिर्नोर्थोयैकत्विकमुपादानं निरवयवशब्दाश्रयासिद्धिर्दृशापां संदिग्धासिद्धिवारणाय परमाणुरूपादिका वर्त्तेकं च मूले एव प्रत्यक्ष
त्वेमतीतिविशेषणाय स्वसमानाधिकरणगुणासमवायिकारणत्वादिति तु प्रभाकरः मतं गुणासमवायित्वं वानुपादेयं रूपध्वंसेति
शब्दस्यापिकारणानाशनाशपत्तोपगमात् तन्नेति अवयवाभावे च नैवं यथा महाप्रलये च स्वाश्रयनाशादेव गुणानाशे क्षति विरहात्तनए
थकेकार्यकारणभावकल्पनेति हृदयं स्वाश्रयकालीनध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः स्वाश्रयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादिति तु प्रभाकरः मूले
स्वाश्रयादन्यतेति स्वाश्रयेंद्रियसन्निकर्षं विनेत्यर्थः अन्येपि स्वाश्रय एव तस्याश्रयसन्निकर्ष एवेत्यर्थः स्पर्शान्यत्वमात्रेणावायावपि विशेष
गुणत्वाभावः साध्यं स्यादत आह अवयवीयत्वमिति मूले नायोग्यप्रत्यक्षविषयोः प्रत्यक्षयोग्यत्वात् तत्रात्मत्वापि वहिरिंद्रियत्वात् अरूपित्वे च रूपवत्त्वे
नाप्रतिभासमानत्वात् अतो कादिसमवहित स्पर्शहतो रूपवत्वे तथा प्रतिभासात् रूपकत्वादित्यर्थः मूले मव उत्पन्ने त्यादि पूर्वविनष्टे ...
भिन्नस्य संबंधस्य घटकतया कालसिद्धिरात्मकितः संप्रतित्तस्याविषयस्यतत्स्योत्तिनयोनकर्त्त्वसंयुक्ते त्यादि समाधिसौकर्य्यात् तवक्तं तोनिय
मतोन धर्मिनिर्देशात्वेन मानान्तरपरिच्छिन्नत्वादित्वाद्वैवैपरीत्यस्यैव दर्शनात् तत्र न परिच्छिन्नांस्वरूपसंबंधस्यत्वेमतिपथा
र्थविशिष्टबुद्धिविशेषणत्वादतिरिक्तसंबंधसिद्धिः विशेषणसिद्धावतिरिक्तसंबंधो वा बाधकाभावात् तथिविन्न वातिरिक्तसंबंधेन संयोगसम

गु॰ टि॰ वामविरहविशेषितेन परंपरासंबंधसिद्धिः दृष्टांतश्च नीलोद्रव्योपरक्तपरादिसंस्थेनीलिमेति मत्वसंदर्भः परापरेत्यादिवाखतंत्र प्रका
४३ रमभिप्रेत्यपक्षधर्मतादिसिद्धिरप्रसिद्धिः इदं चोपात्ततो नीलोद्रव्यनीलिमेव प्रसिद्धेरुपदर्शितत्वात्समवेतत्वेसतीति स्वरूपसंबंधाभाव
परं तेन तन्नाशे न व्यभिचारः स्वसमवेतत्वसंयोगित्वस्याप्युपलक्षकत्वेनात्तत्संपन्नत्वे द्रव्यमुदासः समवायविनानासमवायिकारणत्वम
तोक्तवेत्यादि आकाशातिरिक्तवृत्तीति आकाशवृत्तिरित्यर्थः। तेन शुक्लरूपेन व्यभिचारः शब्दे वैशिष्ट्यव्यतिरेके दृष्टांतः। अत्र च वृत्तिपिण्डादौ तप
न परिस्पंदस्य विशेषणात्तेन व प्रसासन्निरस्तन वसंबंधस्य साधकमानसंमतिबाधकैः तिरिकमेवतत्तद्विषयीकरोतिमानाभावात् न चातिरिक्ते
बाधकाभावाच्च सिद्धिः साधकाभावस्यैव बाधकत्वात् न च विशेषणतातिरिक्तः स्वधर्मि पुतः भावत्वनाशवनेकान्तद्विशेषणतातेषां च योऽन
कत्वात् अत एव च शब्द वृत्तिवादे क्रियाविशिष्टबुद्धिः अस्तु वा पिण्डादिवृत्तिसत्तासामानाधिकरण्यमेव संबंधः। अस्तु वा भगवतो जगदो नि
ते एव प्रतिनियतधर्मसंक्रामकत्वं भवतु वा तत्संयोग एव परत्वापरत्वयोः समवायी अप्रयोजकान्ये चैतत्पृथिव्यादिनि साधकाभिवा कालं
स्यानुमानानिरस्तेन दिगपि व्याख्याताऽपेक्षाबुद्धिविशेषाद्धि विशेषः परत्वादीनामिति सन्निधानेन प्राचीप्रतीच्योरिव व्यवधानेन प्रतीचोप्रा राम॰
च्योनिरूपणामभिप्रेत्याह तदन्यत्वमिति नानापुरुषेमत्वेनाश्रयमानत्वेनानापुरुषापेक्षत्वेनाधारांपवर्तमानत्व तत्प्राच्यादेरपि पुरु ४३

यांतरापेक्षाभावात् प्रतीचीत्ववत्प्रमानत्वस्याप्यननुगतत्वमित्यन्यथाव्याचष्टे पश्चिमत्वमपीति दक्षिणभागावच्छिन्नत्वापेक्षया सन्नि
हितदक्षिणभागकत्वं एवं दक्षिणापेक्षया सन्निहितवामभागकत्वम् एवं दक्षिणापेक्षयासन्निहितवामभागकत्ववामवच्छिन्नत्वं तत्तत्पु
रुषावधिकं वेद्यदक्षिणत्वादिकं वक्तव्यं तत्तदपेक्षयात्वमेव सन्निहितत्वं व्यवहितत्वं तु तदवधिकोत्तरत्वं दक्षिणत्वं अत एव वृक्षघटादे
र्दिक्को वृक्षावधिको लोकेऽव्यवहारः। उत्तरत्वमादित्योदय यत्रापि न तत्क्रियानाश्रयत्वे सतीति वक्तव्यं तत्र च मध्यदेशस्य मेरुर्व
धिकोर्ध्वत्वं स्याद्वोवाधकाभावस्य च वारणाय तत्र देशावच्छिन्नतादृशावच्छिन्नक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वे तदवधिकोर्ध्वत्वं तेनेश्वरावच्छिन्नतपतनेन
नसंयोगाश्रयत्वे तदवधिकमधस्त्वं वक्तव्यं तथा च तत्तद्देशावच्छिन्नादेरसत्त्वे ज्ञाने च तादृशव्यवहारानुपपत्तिरपाप्तावृत्तयच्चेति विंसार्तदे
वं तादृशसंबंधे न च प्राच्यादिनिर्वचनसस्पत्तमम्सत्वरूपस्यापि एवं दिशो निरूपकभेदेन प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारेविषयत्वात्। सूर्ये
त्यादिरसिद्धेः निर्वचनसस्सत्तमसत्वे एकस्या एवदिशो निरूपकभेदेन प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारविषयत्वात्। सूर्येत्यादि सूर्ये पि
उदयोवीरणायसन्नयतेन्तुभयसंयोगमात्रार्थकं क्रियोपधायककालवारणाय संयोगेति न्नोदेशघटकत्वमात्रमुपादेयं ह्युत्तरवादी
तानिमित्तसंयोगाद्विभागादेवप्रदेशनियमः। मूले च संयोगस्य स्वनिमित्तयवनसंयोगस्येत्यनर्थः। मूलेऽप्याकाशादयः स्युः इत्यर्थवि

उ॰ शि॰ ४४ भवति न परमाणुनातत्कर्मणा संयुज्यते नित्यद्रव्यत्वे सति तद्वृत्तिक्रियाशून्यत्वात् चलत्परमाणुसंयुक्तपरमाणोर्वत्तत्वादित्यर्थः। त
त्परमाणोर्व्यभिचारवारणाय विशेष्यं। अयथार्थकं तद्द्रव्यमात्रएव परमाणुकर्मजन्यसंयोगसंभवात्। अनादेव संसारे सर्वेषामेव पर
माणूनां सेतरयावत्परमाणुभिः तत्तत्कर्मणा संयोगसंभवेन विपक्षत्वे निश्चयात् पक्षसमेव व्यभिचारसंशयस्यादोषत्वात्तथा तथाकवि
शेषणोपादानेन संदिग्धव्याप्यत्वासिद्धिनिवारकत्वात्। विभवो न तत्परमाणुकर्मजन्यतत्संयोगवन्तः नित्यत्वे सति निष्क्रियत्वात् गोत्वादिवत्तन
कर्मजन्यपरमाणुसंयोगाश्रयाः नित्यत्वात् परमाणुवत् क्रियास्वकृत्यापायोगपत्वाभावात् रूपादिवत् न परमाणुकर्मजन्यपरमाणुसंयोगवन्तः।
तत एव तद्वदेव विभुनिष्ठाः सर्वे तत्परमाणुसंयोगाः तत्परमाणुकर्मजन्याः नित्यमात्रवृत्तित्वे सति तदितरकर्माजन्यसंयोगत्वात्॰ नि
श्चलपरमाणोश्चलत्परमाणोश्चलत्परमाणुसंयोगवत्। सर्वे विभुपरमाणुसंयोगाः कर्मजाः नित्यमात्रवृत्तिसंयोगत्वात् परमाणुद्व
यसंयोगवदित्यादौ वा तात्पर्य। आकाशादिकं कालवृत्तिसंयोगवत् द्रव्यत्वात् दिक्कालसंयुक्तं वा कालान्यत्वे सतीति तत एवे त्यत्र पक्षे धर्म
कालान्यत्वावच्छिन्नस्य प्रभुत्वस्य वा साध्यस्य व्यापकमनित्यत्वमुपाधिः अप्रयोजके चैवमादिकं न तथा कालान्यत्वे सत्यमूर्तत्वात् अ रा॰ म॰ ४४
मूर्तत्वाद्वा तत्तत्सामग्रीरहितत्वाद्वे सत्यप्रभुत्वस्य कालान्यत्वावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य मद्द्रव्यत्वमुपाधिः अखंडाभावत्वाच्च न व्याप्यत्वेऽनर्थे वि

शेषणत्वं अप्रयोजकत्वं च सामग्र्या व्याप्यस्य कार्यस्यैव व्याप्यत्वात् तैः द्रव्यकार्यतावच्छेदकं चानुगतं जन्यत्वं जन्यत्वं जन्यभावत्वं
वा कर्मादिजन्यत्वं तत्तद्विशेषविश्रांतं कार्यमात्रवृत्तित्वं च संयोगत्वस्यासिद्धमिति यद्यपि निःसन्देहमेव प्राप्तः तथापि आका
शादिकं कालसंयोगतदसमानाधिकरणान्यतरधर्मसमवायिसमवायित्वादेरिति सामान्यतो दृष्टमनुमानेकसंयोगतत्त्वव
धकल्पने गौरवाल्लाघवेनासिद्धिविषसिद्धस्यतादृशासामानाधिकरण्याभावस्य संबंधमेव साधयतीति न तादृशसंयोगतद्भेदाम्य
तरसाधकानुपपत्तेर्लाघवेन तद्भेदसिद्धिरित्यपि वदंति। भाष्ये साधु न रिस्पादिरथगातिमत्वात्। परस्परसंयोगजनकगतिमत्त्वे द्व
योर्यथा चक्रयोः परमाणवोर्मेषयोर्वा अन्यतरस्य यथा परमाणोर्वा कायायोः पक्षपर्वतयोर्वा। युताश्रयाश्रयित्वं युत्ते संयुक्ते आश्र
ये आश्रयित्वं एकतरस्य द्रव्यस्यान्याश्रयेनान्यतरेणासंयुक्ते समवेतत्वमिति यावत्। आश्रयत्वं चात्र साक्षात्परंपरासाधार
णं तेनैकैकन्नकपालेन तद्ववयवस्य च संयुक्ते कपालांतरे घटस्य समवेतत्वेपि न क्षतिः। एकतरसमवेतावृत्तिसंयोगजनको
यत्तद्देकतरप्रतियोगिकः संयोग तत्त्वत्समवेतत्वं वा वप्रमर्थीदंहक विद्वयोः केविद्देकतरस्याव्यापकातिप्रसक्तेदोषत्वेनुपथा
श्रुतमेव साधीयः संयोगानुत्पादकत्वकारणाविरहादिति। मलेविशेषाविसादि विशेषोसंयोगोकर्मजन्यस्तजन्यो संयोगोकर्म

मु॰दि॰
४५

जन्यसंयोगस्यव्याप्यकं पृथक्त्वगतिमत्वंकाम्भोजन्यस्यच युताश्रयाश्रयित्वं तदुभयनिष्ठस्यात्तयोः संयोगयोर्निष्ठत्वेः साधनायेति।
प्रकाशे युतसिद्धिप्रतीतानातात।निरुक्तयुतसिद्धिवपव्यतिरेकप्रतीघातप्रसंगात्।युतसिद्धित्वमात्रस्यात्तदुभयान्यतररूपस्य।आश्र
येति।आश्रयनाशकस्यन तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वेऽननुगमात् आश्रयसमवायिकारणासमवायिकारणनाशत्वाभ्यामाश्रयनाशा
केत्वादिना वा तत्त्वे लाघवादाश्रयनाशत्वेनैव तादृशत्वमित्यर्थः। द्वयोस्तु सत्त्वसंयोगयोर्विभक्तप्रत्ययसमानाभावमाभिप्रेत्य मूले संयोगविनाशइ
त्युक्तं।प्रकाशे संयोगत्वावच्छिन्नेति।उत्पन्नसंयोगत्वावच्छिन्नेत्यर्थः।ध्वंसस्य सामान्याभावत्वानुपगमे प्यन्त्यदीपसंयोगध्वंसस्याश्र
योसंभवात् सत्त्वस्य तत्तत्कालभेदेन भिन्नतया तदवच्छिन्नाभावेनानुगमाग्रहात्।स्वसमानाधिकरणसमानकालीनत्वे तदनधिक
रणकालावच्छिन्नत्वाभ्यूले सत्ताश्रयइतिनाशकोत्तरत्वावच्छिन्नाप्रकारेण समवायिकारणकेति कारणनाशाजन्योपलक्षकोत्रणोतिस्व
रूपकथनं समवायिकारणस्येति प्रकृते भिन्नपेण।एतत्वादिविभसंयोगस्याप्यसमवायिकारणनाशनाश्यत्वेकर्मजन्मनस्तस
क्षणाद्व्यमात्रावस्थायित्वापत्तेः।मूले द्रव्यादितरसंयोगनाशो न स्यादिति।विरोधिगुणकारणनाशं च विना नाशानुत्पादात्कर्मण
स्वसमानाधिकरणस्य तदानीमसंभवात्व्यधिकरणस्य च तथात्वेऽतिप्रसंगादित्यर्थः।कारणनाशमात्रं कमनिरस्यति नवेत्यादिना।

रा॰रु॰
४५

यथा समानाधिकरणत्वाविशेषेपि कश्चिदेव धर्मो नाशकः कल्प्यते फलबलात्तथाऽकारणीयत्वाविशेषेपि कश्चिदेव नाश्यस्तथा
ते तेएवेत्याभिप्रायिकामाशंकां निरस्यति प्रकारांतरेण चेत्यादिना। आश्रयेति कारणनाशमात्रं यत्र कालादिना संस्कारनाशोपगमादाह। समा
नाधिकरणस्येति। कश्चिदसमवायिकारणनाशस्य समानाधिकरणत्वेपि नाशकत्वे न तत्तंत्रं परंत्विहापि तदत्तत्वोपगमे नाशकत्वं संभ
वत्येव नियतोप्यप्रामाणिक इति विभावनीयमिति॥ अथैतस्य स्वमतत्वं इत्यादिः। आप्यपेति आश्रयनाशाद्युत्पन्नध्वंसस्यादित्यर्थः। कर्म
जनितेत्यस्य स्वरूपकथनमात्रत्वं वैयात्यशंकः। विभागजेति। मूले स्वाश्रयेति स्वाश्रयेतरदेशितपरमाणोः संयोगः कर्मणस्तत्राशकत्वा
दित्यर्थः। त्रयोविंशतीत्यादि एवं चैत्रेयपद्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकस्य कर्मणो नाशारंभकसंयोगविरोधिविभागः स्यात्र वेद्म मत्वी
तिप्रकारांतरेणातत्साधयनोधमित्याहाद्वेत्यादि एवं चैकस्यैव कर्मणस्तादृशोभयविभागजनकत्वेपि तवैजात्यस्वरूपकल्पनया सामा
न्यतएवनारंभकविरोधिविभागजनकत्वविशेषतश्चारंभकविरोधिविभागजनकत्वेनैव साम्यं न स्यादित्यभिसंधायाह तथा चेत्यादि
नेत्यमेवसाधीयः। एकस्यैव कर्मणस्तादृशोभयविभागजनकत्वविरोधाभावात् एतादृशैवैकविभागजनकताकत्वविरोधाभावा
त एतादृशैवैकविभागजनकतावच्छेदकजातिद्वयकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणानुमानानामप्रयोजकत्वादिति विरुद्धत्वादिति ॐनव

गु॰ कि॰ गतसाध्यसहचारस्यादिलक्षणाभिप्रायेण। द्रव्यानारंभकेनेत्यत्र कर्मजन्यसंयोगस्य स्वनाशकत्वात्तद्विभागेति विभागजनकत्वात्तद्वि
४६ भागासमवायिकारणत्वात् आरंभकएवेति केवलदृष्टान्तस्पष्टीकरणाय अनारंभकसंयोगसहस्वसत्वेपि क्षतिरिति रहस्तं। स्थापनायां
फलोपधानाभावः साध्यः तथाच प्रत्यनुमानं वयवसंयोगनाशकालोत्पन्नावयविकर्मणि व्यभिचार इत्यविनश्यदवस्थेति सहकारि
णीव सतो यथाकथंचित्कपालद्वयसंयोगात् घटानुत्पत्तौ। क्वान्वयव्यतिरेकवन्न्यस्य सहकारिविशेषस्याभावात् तत्संयोगवैजात्यमेव घ
टजनने पि किंन्नन्यथा कर्मणोपि सहकारिविशेषाधीनविभागविशेषजनकत्वमिति तत्रापि वैजात्यं तत्स्यात्। नाप्युक्तादिग्विशेषस्या
पेक्षासंभवति प्रकृतेपि परंतु प्रमाणभ्रान्यासुववाचकर्मणपि अतः समानाधिकरणस्यैवसावकाश्यत्वात् इत्याचसमवायिकारणकार्यैक
द्र्यमेव तत्रास्ति प्रकृतेच तदसंभवात् परिशेषेण आरंभकसंयोगनाशस्तज्जन्यः कार्यद्रव्यनाशो वा तत्र इत्यक्षरतामपर्यास्यामाह कारणे
त्यादिना कर्मानपेक्ष विना कर्मापेक्षां कर्मानपेक्ष्यमिति पाठक्रमेण नपेक्षणीयमित्यर्थः। अंगुलीतरु विभागादित्यसंयोगस्य वयवाव राम॰
विभागजन्यमनधीनेत्यादिः चतुर्थविभागकर्मणः पूर्ववर्त्ति ○ त्वेनापेक्षासंभवान्नकल्पेयं चमेति प्रकाशे एकत्वसादिविशेष्यस्यावधिक ४६
रणत्वेपि विशेषणस्य समानाधिकरणत्वेनोपवर्णितापेक्षत्वव्याघातइतिभावः। वस्तुतस्तु कारणाकारणविभागमेव कारणमात्र विभागे

नापि समवायिविनाशारंभके च संयोगे विभागजनने विरोधाभावात् तद्विनाशापेक्षापञ्चमक्षणाभावः कर्मत्वनियतं चानपेक्षकारणा
त्संवस्त्वं व्यावर्तासोस्माभिरुपपादितमिति विष्णुदलविभाग इति पाठे वेणुदलयोर्विभाग इत्यर्थः आकाशेतियोग्यदेशोपलक्ष
णं यथा वा नारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकस्य कर्मण आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वे दलविकासएव कमलनाशप्रसंगः
तथा तथा विवक्षापि विभागस्य तथात्वे क्षणमात्रे लिलं वादिसाह द्रव्यारंभकेत्यादिना वभाव्यइममिति सावधारणानिसानो मिथ्ये वा
नित्यानां पुनः केचिदिष्यमन्याश्रयमाह पुत्रेष्वाश्रये स समवाय इति बहुत्वमसार्वत्रिकत्वादविवक्षितं नित्यानित्ययोस्तु यथासंभवं द्रष्टव्यमिति
यद्यपि दर्वापवर्णितस्य मिथो विभागहेतुक्रियासंबंधस्य नास्ति प्रसंगसंभावना तथापि यथाश्रुते त्राकाशानलेनन्वियमित्यादिश्च सम
वायसहचारिणीश्च समवेतत्वमात्राद्दृष्ट्यं च पृथगिति स्वरूपकथनमात्रं परस्परेति द्रव्याणां परस्परपरिहारेणैकैकपरित्यागेनाश्रयेषु
आश्रयविवरणं पृथगत्वं तेषु एकतराश्रयाद्विद्वेषु अन्यतराश्रयेषु युतेषु युतेषु मिथः संयुक्तेषु समवायस्तथा च स्वस्वानाश्रयीभूतमि
थःसंयुक्तपरस्पराश्रयसमवेतत्वमित्यर्थः यथाप्यस्य द्व्यणुकस्य स्वानाश्रयपार्थिवपरमाणुसंयुक्ते आप्यपरमाणौ पार्थिवद्व्यणुक
स्य च स्वानाश्रयाप्यपरमाणुसंयुक्ते पार्थिवपरमाणौ समवेतत्वमिति घटादेः वयवरमाणवादेरपि परंपराश्रयत्वाद्योतिप्रसंगः नि

ग्र०श्रि०
४७

त्वानित्ययोरेकतरस्यानित्यत्वे सति तत्समवेतत्वे तत्संयुक्तसमवेतद्रव्यत्वमन्यतरस्य इदं पुनरिहावधेयं यदेतयोरुभयोरपि न सर्वत्र प्राप्यत्वं
नित्यानां तु द्वयोर्नित्यद्रव्यत्वे सत्यन्यतरस्य गतिमत्त्वव्यापकत्वसर्वसाधारणं द्वयोः परस्परासमवेतत्वे सत्यन्यतरस्य गतिमत्त्वं तत्त्वेन योग्य
तामूर्त्तत्वसमवायेन तत्प्राप्तमिति यावत् असमवेतत्वं साक्षात्परस्परासाधारणासमवेतत्वव्यतिरेकः अकारोऽप्रत्यासन्नेति प्रत्या
सन्नत्वं समवायेन तत्प्रत्यासन्नं द्वेधा तत्समवायित्वात्तत्समवेतत्वाच्च तथा चैकतरसमवायिनः समवायेन यदप्रत्यासन्नं तदसमवायि
तदसमवेतत्वात्तत्र समवेतत्वमपरस्य एकैककपालसमवायिनः समवायेनाप्रत्यासन्ने कपालान्तरे घटस्य समवेतत्वेऽपि घटसमवायि
सामान्यस्य समवायेनाप्रत्यासन्ने कपालस्य समवेतत्वे नातिव्याप्तिरिति नातिप्रसङ्गः परमाण्वोः समवेतमेव प्रसिद्धमिति तद्व्यणुकयोः प्रसङ्गः
द्व्यणुकस्य त्रसरेणुसमवायिसमवेतपरमाणुसमवेतत्वात्त्रसरेणोश्च द्व्यणुकसमवायिसमवेतद्व्यणुकान्तरसमवेतत्वात्साधारणात्
याभिधाने समवायित्वपूर्ववत् मूर्त्तयोः प्राप्तयोः संबन्धरूपयोर्विद्यमानता एकक्षणावच्छेदेन मानत्वं तेन प्राक् समवायिनः समवायिनाक्षे
रोचकार्यस्य सत्त्वप्रदोषः परस्परप्राप्तिप्रागभाववत्त्वं वा विवक्षितं प्रकाशेन स्पर्शित्वेन निषेधितास्यार्थः मूले तु तत्र विभागेति तु सत्त्वमात्रस्य
वाच्यत्वविभागस्यावयवसंयोगनाशकाल एव नाशात्तत्सर्ववापेक्षणीयापासंपत्तेः तत्कालं वा सत्त्वाद्वयवावकाशकविभागो न सा

गु॰शि॰ दित्यर्थः मूर्त्तविभागेतिपञ्चारंभकानारंभकसंयोगविरोधिमूर्त्तमात्रहिविभागद्वयजननेनविरोधः तदाविकाशमात्रएवकर्मलस्यनाशा
४८ पत्तेरित्यर्थः। तस्मादितितथाचारंभकसंयोगाविरोधिविभागजनकस्यैवकर्मणआरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वविरुद्धमेतन
त्वेनारंभकोपिः संयोगस्तद्विरोधिविभागजनकस्यतनोश्रुतंतुसंयोगस्यपरंपरानारंभकत्वेपिनक्षतिरितिमंतव्यंयस्तुनरंश्रुतंतुसंयोगस्य
पिपटमिन्नकारणत्वंद्रव्यानारंभकेसत्रचकारणत्वमात्रस्याभावोविवक्षितोनत्वसमवायिकारणत्वस्यैवेतितदसत्ततंतुरीसंयोगावि
रोधिविभागजनकेनतंतुकर्मणापरारंभकतंतुद्वयसंयोगविभागजननप्रसंगतन्नानारंभकसंयोगाविरोधिनंविभागंजनयतएवकर्मणो
नारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वेनपुनरनारंभकसंयोगस्यविरोधिनंविभागंजनयतइत्यत्रकिंनियामकंकिंचाश्रुतंतुविभागेनका
रणाकारणविभागमुत्पाद्यविभागजनयितव्यःकारणमात्रविभागमुत्पाद्यवानाद्यःततोरेवतथाविभागसम्भवात्नद्वितीयःअंशोश्वपरा
कारणत्वात्कारणत्वोपगमेपिसमवायित्वविरहात्समवायिकारणाहंतेरेवविभागस्यकारणाकारणविभागजनकत्वात्अन्यथातु एम॰
रीतंतंतोर्दंडकपालादेराकाशादिविभागप्रसंगात्अवयवेत्ववायिकारणाकारणाकारणविभागस्थलेद्वापेक्षणीयोदिग्विभा ४८
गोवक्तुमनन्यादक्रयेवेति०॥ ॥इतिमहामहोपाध्यायश्रीभट्टाचार्यशिरोमणिविरचितागुणकिरणावलीप्रकाशदीधितिःसमाप्ता॥

॥इतिश्रीगुणशिरोमणिसमाप्तःसपूर्णं॥ ॥